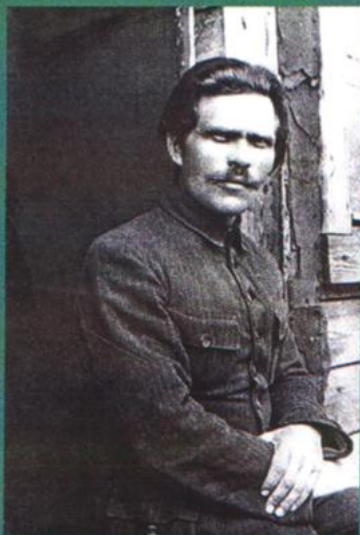

Володимир Чоп, Ігор Лиман

МІСЦЯМИ ПАМ'ЯТІ ПОВСТАНСЬКИХ
ПЕРЕМОГ У ЗАПОРОЗЬКОМУ КРАЇ:

АЗОВСЬКА ОПЕРАЦІЯ НЕСТОРА МАХНА

Запорізька обласна державна адміністрація
Бердянський державний педагогічний університет
Науково-дослідний інститут Історичної урбаністики
Громадська організація “Урбаністичні ініціативи”

Володимир Чоп, Ігор Лиман

Місцями пам’яті повстанських перемог у Запорозькому краї: Азовська операція Нестора Махна

Запоріжжя
2017

УДК: 94(477.64)

Рекомендовано до друку Вченою радою Бердянського державного педагогічного університету

Рецензенти:

Володимир Романцов – д.і.н., професор Маріупольського державного університету

Вікторія Константінова – д.і.н., професор Бердянського державного педагогічного університету

Чоп Володимир, Лиман Ігор. Місцями пам'яті повстанських перемог у Запорозькому краї: Азовська операція Нестора Махна. – Запоріжжя, 2017. – 99 с.

Брошуру надруковано на виконання заходів Програми підтримки розвитку інформаційно-просвітницької діяльності громадських організацій у Запорізькій області на 2015-2018 роки, затвердженої рішенням обласної ради від 05.03.2015 №8 (із змінами), за сприяння Запорізької обласної державної адміністрації (голова Бриль К.І.) та обласної науково-редакційної групи Всеукраїнського науково-просвітницького проекту «Місця пам'яті Української революції» (Мороко В.В., Зубченко О.С., Турченко Ф.Г.)

ПРОДАЖУ НЕ ПІДЛЯГАЄ!

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	4
<i>Розділ 1. Початок більшовицько-махновської війни 1920-1921 рр.: розстановка сил і плани сторін</i>	9
<i>Розділ 2. Гуляй-Поле – Новоспасівка</i>	17
<i>Розділ 3. Бердянськ</i>	32
<i>Розділ 4. Андріївка – Федорівка</i>	60
<i>Післямова</i>	95

Передмова

Махновський рух 1917-1921 рр. починав свою історію як одна з гілок повстанського руху в Україні, що мала оригінальне політичне забарвлення. Досягши значного територіального і соціального поширення, махновський рух рівнем власної організації і глибиною соціально-політичних проявів якісно перевершив інші види повстанства і перетворився на незалежний політичний табір загальноукраїнського значення, що послідовно провадив політику внутрішнього суверенітету і розробив власну оригінальну ідеологію. Територія «вільного району» охоплювала п'ять повітів, мала вихід до моря (Азовського), населення в 2,5 млн. чол. і розмірами перевищувала такі європейські країни як Данія, Голландія чи Бельгія.

Невдала внутрішня політика українських національних урядів у 1917-1918 рр. викликала недовіру до них з боку значної частини українського народу. Своєрідною формою протесту проти непопулярних заходів національної держави стало швидке посилення махновського руху, що виявляв співчуття ідеології анархізму.

Відмовившись від послуг національної інтелігенції, південноукраїнське (запорозьке та приазовське) селянство витворило власну політичну еліту, якій був притаманний невисокий рівень освіченості й виключно військовий характер діяльності. Головним завданням, що вона мала виконати, стало забезпечення народним низам ініціативи суспільних перетворень та самозахист селянства від ворожих йому політичних режимів. Роль Н.Махна в історії України бачиться саме в тому, що завдяки своїм організаторським і військовим здібностям він каталізував процес організації і політичного посилення руху. Головною причиною підтримки українським селянством ідеології махновського анархізму була її гнучкість. Політики ворогуючих між собою урядів та режимів не задовольняли стихійних вимог селянства, тоді як махновська політична програма виступала за їх негайну реалізацію, дозволяючи повністю втиснути їх у свою доктрину.

У середовищі РПАУ/м/ упродовж 1918-1921 рр. виник «український анархізм» — національна форма вчення, комплекс ідеології та політичної практики, заснований на синтезі ідей теоретичного анархізму та народного світогляду і традицій. Незважаючи на часте використання російської мови та інтернаціональні гасла, ідеологію руху ніяким чином не можна зараховувати до антиукраїнських. Селяни бачили результатом сповідуваної рухом ідеології «українського анархізму» відродження народних суспільних інститутів і форм управління козацьких часів. Спільність географічної території і послідовність поколінь основної маси учасників цих рухів тільки підтверджують цей висновок. Це була широкомасштабна спроба побудови на контрольованій повстанською армією території особливої форми суспільного устрою, що витікала сутністю своїх традицій народовладдя з епохи Запорозької Січі.

Махновська ідеологія виробила і власний варіант української ідеї. Н.Махно схильний був називати хід розвитку очолюваного ним руху не інакше як «Українською революцією». Народ, що не мав власної державності, на думку Н.Махна та його однодумців, повинен був відігравати провідну роль у побудові анархічного суспільства, тому що не мав ніяких ілюзій щодо бюрократичного апарату як засобу від суспільних незгод.

Н.Махно-політик блискуче розіграв карту української бездержавності не лише як факт відсутності національної держави на початку ХХ ст., але і як

психологічну рису народу. Махновська ідеологія небезуспішно намагалась перетворити українську бездержавність у силу. Н.Махно, озброївши ці настрої європейською теорією, використав бездержавність у бою за соціальне та національне визволення українського народу. Ні сам Н.Махно, ні ведені ним люди перемоги не побачили. Проте їх не можна звинуватити в недостатньому бажанні здійснити це.

Звичайним критерієм ставлення людини до національного відродження вважається позиція, яку вона займає щодо розбудови національної держави. Однак проєкція махновського руху на національне життя дає підстави говорити про нього як про окрему форму національного руху, що сповідував інший принцип організації суспільства і знайшов свою реалізацію в спробі побудови оригінальної форми народного суверенітету. Він по-іншому розумів шляхи вирішення економічних, політичних, культурних запитів, засад самоврядування українців, а також форм співіснування з іншими народами. Махновський рух був, певною мірою, самовідданою спробою повернути розвиток суспільних відносин на козацький шлях розвитку. Анархізм був сучасною формою, якої набрали традиційні настрої українського селянського консерватизму. Причиною руху, крім очевидних економічних та політичних інтересів, став прорив на поверхню суспільного життя традиційних архетипів свідомості мас. Більше того, їх прорив у велику політику.

Наша спільна монографія «Вольный Бердянск: місто в період анархістського соціального експерименту (1918-1921 роки)», про яку у 2017 р. пишуть, що вона відзначається «оригінальністю задуму та вмільм поєднанням краєзнавства з історією повстанства»¹, вийшла ще 10 років тому мізерним накладом у 170 примірників².

З того часу багато що змінилось. При цьому і події навколо неоголошеної війни на Сході України, і перепетії з впровадженням в життя Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» засвідчують, що в свідомості багатьох ще продовжують панувати ті відверто неправдиві кліше і стереотипи в сприйнятті махновського руху, які впродовж десятиліть активно насаджувались радянськими та російськими ідеологічними відомствами. Достатньо згадати, як бердянські очільники у 2016 р. так і не дали перейменувати одну з вулиць міста на честь одного з найвідоміших повстанських командирів – Трифона Удовиченка. І навіть «актив» бердянського мікрорайону Ліски – саме того колишнього рибальського передмістя Бердянська, мешканці якого не тільки словом, але і ділом виявили себе найбільшими прихильниками «махновщини» у 1918-1921 рр. – доклав всіх зусиль, або жодна з вулиць цього мікрорайону не отримала ім'я когось із махновських очільників. Та що там казати про Бердянськ, коли навіть у колишній «другій столиці» махновського руху, Новоспасівці (нині – село Осипенко) жодна з вулиць не була перейменована в пам'ять про своїх земляків, командирів Револьюційної Повстанської Армії України /махновців/!

¹ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років. – Х., КСД. – 2017. – 400 с.

² Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918-1921 роки). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 478 с.

При цьому вельми симптоматично, що ті самі персони, які за радянських часів «по долгу служби» матючили махновців і ідеологічно таврували їх як лютих ворогів «советов», нині як головний «вбивчий» аргумент проти вшанування пам'яті цих повстанців називають їхні ситуативні воєнно-політичні угоди з «червоними» 1919-1920 років!

За таких умов не те що не зайвою, а необхідною і надзвичайно актуальною є якомога ширша популяризація результатів досліджень, які дають можливість критично аналізувати і співставляти джерела і літературу, що висвітлюють події махновського руху в нашому краї. У тому числі – і події чи не самої знакової і в той же час однієї з самих контрверсійних сторінок «махновської» історії Північного Приазов'я – Азовської операції і «Бердянського розгрому» 12 грудня 1920 р. як її складової.

Надзвичайно важливо, що одним з першочергових завдань сучасної української влади є патріотичне виховання молоді на прикладах перемог української зброї над різноманітними, як явними так і гібридними, іноземними агресорами. Але виникає напружена ситуація з подіями XIX-XX століть. Українським юнакам пропонують надихатися прикладами з крютянської трагедії, чортківської офензиви, героїчних оборон кривок УПА. Мимоволі складається враження, що гучних перемог української зброї впродовж XX ст. не було взагалі, що українці були неспроможні створити боєздатне військо, яке б змогло дати належну відсіч іноземному агресору. І тому доводиться знову і знову «мусолити» тематику козацьких часів.

Проте перемоги були. Гучні, іноді просто неймовірні, гідні таланту Наполеона Бонапарта та його маршалів. Це були вірці військового мистецтва XX століття, але широка українська публіка не знає їх до сьогодні. Бо здійснені вони були не державними арміями УНР, а недержавними збройними силами українського народу XX століття – махновськими повстанцями. Вони свідомо замовчувалися пропагандистами національних урядів УНР та пізнішими інтегральними націоналістами тому, що махновські повстанці вважалися ними «дещо несправжніми» українцями, на відміну від них – українців взірцевих. Окрім махновців до цієї категорії «малоякісних» українців також потрапляли західноукраїнські буржуазні консерватори з ЗУНРу та прихильники гетьмана Скоропадського. На початок ХХІ ст. українські історики змогли зняти подібні звинувачення і з галицьких політиків, і з прихильників Української Держави П.Скоропадського, і навіть з націонал-комуністичних діячів 20-30-х років, але не з махновських повстанців. В першу чергу тому, що в сучасному українському політикумі немає політичних угруповань, які б вважали себе наступниками махновської слави. Тож треба розібратися, настільки махновська армія – саме українська.

Вперше розмови про перетворення збройних сил махновського руху в армію, саме в армію у воєнному розумінні цього терміну, почалися у травні 1919 р. На цей момент, згідно пунктам військово-політичної угоди від 26 січня 1919 р., збройні сили махновців офіційно вважалися частиною Робітничо-Селянської Червоної Армії, а саме її 3-ю Задніпровською бригадою. Через різке зростання чисельності махновських повстанців, командний склад махновського руху підняв питання про перетворення їх бригади в 1-шу повстанську дивізію. «Червоне» командування, починаючи з особи голови Реввійськради республіки Л.Троцького, категорично з цим не погодилося і звинуватило махновців, що були опозиційно налаштовані до політики військового комунізму, в контрреволюційності. Натомість махновці в особі Військово-революційної ради Гуляйпільського району та

Ради командного складу 1-ї повстанської дивізії заявили, що самотужки реорганізують свої війська, причому не в якусь там дивізію, а в армію. Армію, яка повинна була називатися (увага!) Українською повстанською армією (УПА). Заява відносно цього була опублікована в головному махновському органі – газеті «Шлях до волі» (російською – «Путь к свободе») і окремо надрукованими відозвами по території Південної, Східної та Наддніпрянської України, зокрема і через мережу легальних анархістських організацій.

Саме ця заява й викликала перший гострий спалах махновсько-більшовицького конфлікту в червні – серпні 1919 р. Через військові дії між колишніми союзниками і наступ білогвардійців проголошення махновської УПА затягнулося до серпня 1919 р. Але коли воно таки сталося, армія була урочисто проголошена як «Революційна Повстанська Армія України». Чому ж не УПА? Тому що саме за ці два місяці в середовищі махновських повстанців та українських анархістів визрів новий ідеологічний термін – «революційне повстанство». Махновці стали вважати революційними далеко не всіх українських повстанців. Наприклад, загони німецьких колоністів, що підняли антикомуністичне повстання на Херсонщині саме в цей час, явно не були революційними, бо сподівались на швидкий прихід білогвардійців, російських націонал-реваншистів. «Червоні» партизани, що залишались в тилу білогвардійців, теж не вважались махновцями революційними, бо підтримували насаджуваний в Україні проросійський тоталітарний режим. Тому назва махновської армії була дещо змінена відповідно до вимог політичного моменту, і саме в такому варіанті й використовувалася до 1922 р. Проте ініціатива махновців щодо УПА зовсім не забулася в Україні. Коли у вересні 1920 р. РПАУ знову укладе воєнно-політичну угоду з «червоними», то командував Південного фронту, а згодом головнокомандувач збройних сил України та Криму М.Фрунзе практично у всіх своїх наказах буде називати махновців «українською повстанською армією». Так що перша УПА була зовсім не УПА Т.Бульби-Боровця 1941 р., а Нестора Махна. Бульба, а потім і Шухевич просто перейняли цю гучну назву у махновців, які її хоч і задекларували, але не стали використовувати в запропоновану першопочатковому вигляді. Точно так само наступним поколінням українських революціонерів будуть підхоплені в якості символів ОУН-УПА інші махновські «клейноди», а саме чорно-червоний, кольору традиційних українських вишиванок, анархістський прапор. Так, інтегральні українські націоналісти, під впливом західноєвропейських політичних тенденцій, різко змінили свої ідеологічні переконання, дрейфуючи до вождізму та авторитаризму, але загальні символи одного з різновидів українського національно-визвольного руху таки припали їм до вподоби.

Багато хто з старших учасників ОУН, що пройшли школу УВО, в період національно-визвольних змагань 1918-1921 рр. були січовими стрільцями (УСС). У вересні 1919 р. «усуси» були в союзницьких відносинах з РПАУ, бачили їх прапори, читали їх періодику і навіть провели спільний військовий парад на головній площі Умані. Згодом, в 30-40-х роках, вони прагнули розширити свої впливи на Східну, Південну та Наддніпрянську Україну, і символи їх боротьби повинні були бути зрозумілими і звичними місцевому населенню. Інтегральникам треба було здолати свою західноукраїнську регіональну обмеженість, і тому вони звернули увагу на «клейноди» махновців. Махно, до речі, теж хотів зламати свою південноукраїнську регіональну обмеженість й серйозно планував в 1921 р. перехід своєї армії на Галичину аби підняти там повстання українських селян проти польських

панів. Історичні обставини не дали йому здійснити цей широко окреслений задум, але й сам задум досить промовистий. Отже, самі махновці вважали себе армією українською, якою керували Рада Революційних Повстанців України, й голова цієї ради Батько революційних повстанців України – Нестор Іванович Махно.

Але повернімося до бойового мистецтва махновських повстанців. Впродовж 1919-1921 рр. як особисто Нестором Махном, так і кількома його найкращими командирами було проведено кілька широкомасштабних військових операцій проти армій російських політичних режимів, які завершилися блискучими перемогами української зброї. Зроблена авторами вище заява вимагає солідної аргументації, тому дана історична розвідка є, по суті, докладною реконструкцією однієї, але, напевно, однієї з найславетніших махновських операцій (Азовської), що проходила, на відміну від інших, виключно на території сучасної Запорізької області.

Ідея цієї публікації виникла в рамках діяльності Запорізької обласної науково-редакційної групи Всеукраїнського науково-просвітницького проекту «Місця пам'яті Української революції» і була сформульована О.Зубченком під час візиту цієї групи до с. Осипенко.

Робота над проблемою продовжується, зокрема, в рамках теми «Анархічна соціальна утопія на півдні України в контексті європейських утопій 20-го століття» у Гуманітарному центрі досліджень історії та культури Центрально-Східної Європи при Лейпцизькому університеті (GWZO)³ за програмою DAAD⁴.

³ Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa. Projektgruppe “Utopische Gemeinschaften. Ideen – Realisierungsversuche – Nachwirkung (19. und 20. Jahrhundert)”. Leitung: Dr. Arnold Bartetzky (GWZO), PD Dr. Dietlind Hüchtker (GWZO).

⁴ Scholarship in the programme Research Stays for University Academics and Scientists (DAAD).

Розділ 1. Початок більшовицько-махновської війни 1920-1921 рр.: розстановка сил і плани сторін

В кінці вересня 1920 р. сталося щось несподіване. Незважаючи на колишню страшну ворожнечу, махновські повстанці помирилися з комуністами аби спільними зусиллями перемогти на Півдні України Російську армію генерала П.Врангеля. З глибокого «червоного» тилу двадцятитисячна повстанська армія підійшла до білогвардійського фронту, отримала озброєння, вислухала вибачення на свою адресу з вуст вищого партійного керівництва і прорвала врангелівський фронт на півночі сучасної Запорізької області. Махновські тачанки ринули в незахищені білогвардійські тили. «Кадети» спішно почали відступати на Кримські перешийки. Війська 13-ї та 4-ї армій РСЧА вслід за махновцями швидко просувалися до Азовського моря.

Разом з цим Н.Махно⁵ не збирався зрікатися своїх претензій на відвойовані території після підписання військово-політичної угоди з комуністами. Їх засланий до махновців шпигун – Марк Спектор (Матвій Бойченко) згодом доповідав начальнику ВУЧК В.Манцеву про перебіг таємної наради повстанського керівництва та анархістів КАУ «Набат» у Гуляй-Полі в кінці жовтня 1920 р. Спочатку Н.Махно дав наказ своїм найкращим командирам – Ф.Щусю, П.Петренку, Т.Удовиченку⁶ – відправлятися в Олександрівський, Новомосковський та Павлоградський повіти, щоб узяти «під свою руку» ці території. На черзі, згідно його планів, стояло завдання утвердитися в Мелітополі, Маріуполі та Бердянську. Власне кажучи, це і була запланована ще з 1919 р. територія «Автономної республіки Вільних Рад»⁷.

«Червоні» командири знали про скору грозу, й доозброювати свого потенційного супротивника не збиралися. 27 листопада 1920 р. командування Червоної армії з дозволу вищого парткерівництва дало наказ віроломно напасти на військові табори махновців з метою їх повного знищення. Усі договори махновців із комуністами виявилися не вартими паперу, на якому були написані. Радянська республіка, використавши махновців у боротьбі зі своїми «білими» ворогами, тепер бажала крові недавнього союзника.

⁵ З безлічі описів Н.Махна, зафіксованих в усноісторичних інтерв'ю, наведемо лише один: «Невеликий, чорнявий, бідовий хлопець. Він же білогвардійців бив, і красних бив. Він хотів, щоб всі замирилися, ну щоб не воювали, щоб мир був, щоб не воювали» (Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2008. – Т. 1. – С. 120).

⁶ Удовиченко Трифон Якович (1889, с. Новоспасівка (тепер – с. Осипенко Бердянського р-ну) – 1921) – активний діяч махновського повстанського руху. У 1910 став членом новоспасівської групи анархістів. У роки Першої світової війни мобілізований на фронт, прапорщик, повний Георгієвський кавалер. 1917 – голова полкового революційного комітету. 1918 – активний учасник антигетьманського повстання. Восени 1918 прийняв командування 2-м Новоспасівським загonom. З вересня по грудень 1919 –командир 2-го Азовського корпусу, 1920-1921 – командир Азовської маневрової групи Революційної повстанської армії України (махновців). 1921 – був важко поранений у голову при спробі його затримання каральним загonom більшовиків на хуторі Новоіванівка, потрапив у полон. Після відмови підписати зречення розстріляний. Вже давно склалась хибна історіографічна традиція плутати Трифона Удовиченка з його рідним братом Трохимом.

⁷ Оппоков В. Лев Задов: смерть от бескорыстия. – Петрозаводск, 1994. – С. 88.

І сталося так, що в приазовських степах зіткнулися в жорстокій битві два великих полководці, аби один раз і остаточно визначити, хто з них є кращим у своєму кривавому ремеслі. На початку грудня 1920 року командувач Південним фронтом Михайло Васильович Фрунзе⁸ і командувач Револьюційною Повстанською Армією України Нестор Іванович Махно готувалися з'ясувати між собою стосунки у другому раунді свого жорстокого протистояння. Перший раунд двоюбою, Гуляйпільську операцію (26 листопада – 2 грудня 1920 р.), як не дивно, «по очах» виграв повстанський Батько. Оточені звідусіль переважаючими силами ворога, зненацька й віроломно атаковані махновці із значними втратами змогли уникнути розгрому, завдавши ворогові кількох несподіваних і важких ударів. Незважаючи на десятикратну перевагу в силах, РСЧА не змогла одним махом подолати армію українських повстанців. Чисельність маневрових груп останньої швидко поповнювалася за рахунок дрібних повстанських загонів. На землях Запорожжя та Приазов'я розпочиналася повномасштабна, кривава і затяжна війна. Ніхто вже навіть і не згадував, як ще зовсім недавно, місяць тому, ворогуючі армії разом скидали у Чорне море з Кримського півострова останні білогвардійців. Нині М.Фрунзе захотів зробити те ж саме зі своїм недавніми союзниками – махновськими повстанцями. Тільки море було вибране інше – Азовське.

1 грудня 1920 р. у Москві, на засіданні РВР Республіки під головуванням Л.Троцького було визнано, що операція по ліквідації «махновщини» провалилася⁹. 3 грудня 1920 р. М.Фрунзе був викликаний до Москви для пояснень причин невдачі. Перед лицем високого керівництва «червоний» полководець не розгубився й пообіцяв до кінця 1920 р. остаточно знищити махновський «гнійник»¹⁰. Він представив партійним вождям уже готовий план нової, на цей раз, за його переконаннями, вже остаточної антимахновської операції. План базувався на продуманому використанні величезної кількісної переваги РСЧА. На здійснення цієї операції можна було відносно безболісно задіяти до двох третин бійців Південного фронту¹¹, а також велику кількість військ внутрішньої служби. Цікаво, що точну кількість червоних вояків, які мали бути кинуті проти повстанців, не знав навіть автор проекту. Пізніше дослідники її довго рахували. За найбільш скромними

⁸ Фрунзе Михайло Васильович (1885-1925) – видатний радянський і партійний діяч. Член РСДРП із 1904 р. Двічі приговорений царською владою до смертної кари. У роки «громадянської війни» в Росії – командувач 4-ю армією, згодом – низкою фронтів. Командувач військами України й Криму (1920-1924), заступник голови РВР СРСР, заступник наркома з військових і морських справ, начальник штабу РСЧА, член РГО СРСР (1924-1925). Голова РВР СРСР і народний комісар з військових і морських справ (1924-1925). Член ЦК РКП/б/, кандидат у члени Політбюро ЦК РКП/б/ (1924-1925). Ліквідований за наказом Й.Сталіна під час примусово проведеної хірургічної операції.

⁹ Реввоенсовет Республіки. 6.IX.1918-28.VII. 1923 г. – М., 1991. – С. 452.

¹⁰ Савченко В.А. Махно. – Харків, 2005. – С. 322.

¹¹ 16 листопада 1920 р. «червоними» військами було зайнято Керч і М.Фрунзе сповістив В.Леніна про «ліквідацію Південного фронту». Але Південний фронт як військове угруповання продовжував існувати й надалі, оскільки його війська були кинуті на придушення махновського руху.

даними Р.Ейдмана¹² та М.Какуріна, їх було 58500 чол.¹³ За підрахунками В.Голованова – 88000 чол.¹⁴ Якщо ж відштовхуватися від даних збірника «Директиви командування фронтів Червоної армії»¹⁵, то кинута проти махновців 4-а армія РСЧА нараховувала 81339 бійців, 13-а – 26356 бійців, а 2-а Кінна – 15257 бійців. Тобто безпосередньо брати участь в Азовській операції мали більше 120000 червоноармійців, із командним складом й інтендантськими службами включно. А за їх спинами, як резерв, на Херсонщині та Катеринославщині стояло ще 80000 бійців 6-й армії та 1-ї Кінної армії. І це не рахуючи підрозділів внутрішньої служби, ЧОПів¹⁶, «чекістських» та міліцейських формувань. Супроти цієї «непереможної армади» в запорозьких та приазовських степах діяло лише близько 15000 повстанців, з яких лише близько половини були об'єднані в маневрові групи РПАУ/м¹⁷. Інша половина бійців була розпорошена по дрібних загонах, підпільних гуртках або просто переховувалася по селах та хуторах. Порівняно із силами М.Фрунзе це було просто несолідно. Маючи подібну кількісну перевагу, РСЧА, як здавалося, була приречена на скорий та беззаперечний успіх.

До того ж, справу проведення задуманої М.Фрунзе операції полегшувала та обставина, що майже всі його війська вже були розташовані неподалік місця подій. Якщо б бракувало підкріплення, то його досить швидко можна було перекинути на Запорожжя з Кримського півострова та Донбасу. «Червоних» військ було так багато, що цілком вистачало, аби вишикувати їх у суцільний фронт, багнет до багнета, у вигляді гігантської підкови, що накривала собою територію Запорозької губернії, впираючись дугами в Азовське узбережжя на схід і захід від Бердянська. Величезна кількість «червоних» військ дозволяла М.Фрунзе сподіватися, що наступ буде провадитися настільки щільно, що махновці не зможуть ні прошмигнути непоміченими, ні пробитися з боєм через червоноармійські лави.

Остаточні ставши на визначені М.Фрунзе позиції, «підкова», за наказом командування, повинна була почати звужуватися. По мірі звуження і скорочення лінії фронту піхотні підрозділи РСЧА повинні були залишатися на передовій, а кавалерійські частини поступово переміщуватися в їхній тил, і там створювати другу лінію оточення. Кавалерія мусила розташовуватися за

¹² Ейдман Роберт Петрович (1895-1937) – із сім'ї вчителя, естонець. У 1916 р. закінчив військове училище, прапорщик. Із 1917 р. – комуніст. Із січня 1921 р. – командувач військами внутрішньої служби України, з березня 1921 р. – командувач військами Харківського військового округу. З липня 1921 р. – помічник командувача збройними силами України та Криму. В 1920-1921 рр. двічі нагороджений орденами Червоного прапора. Поет-аматор. Репресований як «ворог народу».

¹³ Ейдман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине. – Харьков, 1928. – С. 58.

¹⁴ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 448.

¹⁵ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 гг.). Т.4. – М., 1978. – С. 222.

¹⁶ ЧОП (Частини особливого призначення) – військово-партійні формування, які створювалися при партійних і комсомольських організаціях. Як правило, в 1920 р. такі частини створювалися для проведення каральних акцій проти антирадянсько настроєних селян, наприклад, для їх розстрілів або для забирання заручників.

¹⁷ На початок грудня 1920 р. РПАУ/м мала у своєму складі чотири маневрові групи: Гуляйпільську, Запорозьку, Азовську та Кримську.

стиками бойових дільниць піхотних дивізій, аби підстрахувати їх на випадок махновського прориву. Прорив фронту, як усім було відомо у всі часи, найкраще було робити саме на стиках боєдільниць.

Із подальшим звуженням «підкови», відтісняючи махновців все далі на південь, планувалося в подібному «шаховому» порядку створити й третю лінію оточення, а можливо, якщо буде потрібно, й четверту. У фіналі операції диспозиція «червоних» військ мала нагадувати вже не підкову, а найжачену багнетами та шаблями шахівницю, якою М.Фрунзе притискав махновців до азовських хвиль. Паралельно з виконанням основного бойового завдання, в ході наступу «червоні» війська повинні були провадити тотальне роззброєння населення в поєднанні з репресивними заходами проти спійманих повстанців та їх родичів, аби остаточно зламати й впокорити місцеве населення.

В останній момент, коли притиснуті до моря махновці кинуться у відчайдушну атаку на позиції стрілецьких червоноармійських бригад, кавалерія мусила вискочити з-за їх спин уперед, звідусіль оточити й винищити ворога. Як варіант, загнати й потопити повстанців у Азовському морі, яке хоч і наймілкіше у світі, але має достатню глибину й ширину, аби в ньому втопився кіннотник, що сидить верхи. Розглядався також варіант прийняття повної й остаточної капітуляції з ганебною видачею повстанських отаманів. Теоретично все виглядало бездоганно. Бойові характеристики військ РСЧА після остаточної перемоги над білогвардійською контрреволюцією в Кремлі розцінювали як достатньо високі для здійснення задуманого. З морально-психологічного боку теж, здавалось, ніяких проблем виникнути не могло. Ніякого співчуття до махновських повстанців мобілізовані з усіх кінців РСФФР червоноармійці та іноземці-інтернаціоналісти не виказували. Справа стояла лише за практичним виконанням задуманого.

План сподобався Центру, який, змінивши гнів на милість, надав М.Фрунзе нову посаду і необмежені повноваження на час проведення операції. Віднині М.Фрунзе вважався Командувачем збройними силами України і Криму, одночасно зберігаючи за собою посаду командувача Південним фронтом. Нову посаду було вигадано для того, аби М.Фрунзе зміг підпорядкувати собі війська внутрішньої служби. Одночасно з цим М.Фрунзе, враховуючи його великий досвід у боротьбі з центральноазійським басмацтвом, було доручено загальне керівництво розгромом «політичного бандитизму» в Україні. Після перемоги над махновською армією він мав узятися за організацію розгрому інших українських повстанців. Щоб здійснити його, М.Фрунзе в стислий термін повинен був написати концепцію ліквідації в Україні антикомуністичного повстанства. Зауважимо, що це було досить важке завдання. Найбільш влучно, на нашу думку, його сутність характеризує коментар сучасного російського публіциста В.Голованова: «Як ліквідувати, якщо три роки не ліквідується?»¹⁸

Під час московського відрядження М.Фрунзе зустрівся і з головою раднаркому В.Леніним, який жваво цікавився ходом «боротьби з махновщиною» і «давав цінні поради з подальшої її організації та розгрому»¹⁹. С.Сиротинський, ад'ютант М.Фрунзе, писав про шефа: «Напучення вождя на тільки допомагали у вирішенні складних питань..., але й надихали його. Після

¹⁸ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 380.

¹⁹ Волковинский В.М. Махно и его крах. – М., 1991. – С. 190.

зустрічей з В.Леніним він відчував небувалий підйом сил, працював з подвоєною енергією»²⁰.

5 грудня 1920 р., повернувшись у Харків, М.Фрунзе з «небувалим підйомом сил» приступає до здійснення плану Азовської операції. Великим підрозділам РСЧА було негайно сповіщено про намір у найближчий час почати «концентрований наступ» на махновський район із півночі, заходу і сходу з метою притиснути РПАУ/м/ до Азовського моря і «безжалюбно» знищити. Термін «безжалюбно буде супроводжувати надалі практично всі накази М.Фрунзе, спрямовані як проти повстанців, так і проти власних бійців, які не виявлятимуть належної активності».

Усім задіяним в операції частинам наказувалося до ночі 10 грудня 1920 р. діяти так, щоб боронь Боже не вигнати або вилякати з кола оточення повстанські загони. Ті ж загони, які намагалися проникнути в нього для з'єднання з маневровою групою Н.Махна, належало пропускати всередину «підкови» без бою. Саме так слід розуміти вказівку М.Фрунзе, що «необхідно, аби до цього часу якомога більше махновських загонів опинилося всередині нашого кільця». 11 грудня 1920 р., за планом М.Фрунзе, всі частини «червоного» угруповання повинні були почати наступ «для самого безжалюбного знищення махновщини»²¹. При цьому М.Фрунзе наголошував на «величезній державній важливості покладеного завдання». Це був натяк на велику відповідальність і суворі наслідки для безпосередніх виконавців, якщо план, не дай Бог, провалиться.

Навчений гірким досвідом Гуляйпільської операції, М.Фрунзе вирішив зняти з себе безпосередню відповідальність за практичну реалізацію оперативного плану. Ще 5 грудня 1920 р. М.Фрунзе наказує командувачу 4-ю армією РСЧА В.Лазаревичу²² перенести штаб своєї армії з Кримського півострова до Мелітополя й звідти безпосередньо керувати операцією «проти банд»²³. В.Лазаревич був не в захваті від поставленого завдання, а до фрунзенського плану взагалі ставився скептично. Але, як військова людина, не гаючись приступив до виконання нових обов'язків. Майбутнє не обіцяло йому нічого доброго. У випадку перемоги всі лаври діставалися М.Фрунзе. У випадку невдачі «на горіхи» мало перепасти виключно йому.

Почавши операцію, М.Фрунзе перестав спати ночами. О 4 год. 20 хв. ранку 6 грудня 1920 р. він присилає своїм арміям ще один наказ щодо ліквідації «махновщини», в якому наказує зосередити на вирішенні даної задачі «всі ввірені сили і засоби». М.Фрунзе побоювався, що командири армій та дивізій, заколисані кількісною перевагою, виставлять на позиції не всіх, а тільки частину підлеглих їм бійців. Також наголошувалося, що командири

²⁰ Сиротинский С.А. Путь Арсения: Биографический очерк. – М., 1980. – С. 191.

²¹ Фрунзе М.В. На фронтах гражданской войны. Зб. док. – М., 1941. – С. 458-459.

²² Лазаревич Володимир Соломонович (1882-1938) – народився в м. Білосток Гродненської губ., за походженням вихрещений єврей. Учасник Першої світової війни, підполковник царської армії, випускник академії Генерального штабу. З травня 1918 р. – у Червоній армії на командних посадах. Із червня 1920 р. по лютий 1921 р. – командувач 4-ю армією Південного фронту. У подальшому на викладацькій роботі, доцент та начальник кафедри у Воєнно-транспортній академії РСЧА. Безпартійний. Заарештований як «ворог народу» й розстріляний у 1938 р.

²³ Кучер О.О. Розгром внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921-1923 рр. – Харків, 1971. – С. 48.

мусять навіть своїм підлеглим «усвідомлення серйозності й важливості поставленого завдання... Будь-який прояв нерозторопності, розхлябаності й таке інше карати безжалюно»²⁴. Через десять хвилин, о 4 год. 30 хв., від М.Фрунзе до армій Південного фронту приходять ще й директива щодо роззброєння населення й інших репресивних заходів, які треба проводити в ході наступу на махновців²⁵.

Паралельно з суто військовими заходами йшли заходи політичні. Після від'їзду М.Фрунзе з Москви, 6 грудня 1920 р., Рада Праці та Оборони РСФРР прийняла постанову, що оголошувала викорінення бандитизму першочерговою державною задачею, а для Радянської України – «питанням життя і смерті»²⁶. Голова раднаркому РСФРР В.Ленін негайно підписав її. Згідно положень постанови, ВКП/б/ та КП/б/У повинні були виділити для вирішення повстанської проблеми своїх кращих працівників. Ліквідацією «куркульської контрреволюції» впритул мусили зайнятися маститі партійні функціонери – В.Затонський, С.Косіор, Д.Мануїльський, Х.Раковський, маючи на підхваті всі резерви каральних органів та збройних сил.

«Червоне» командування розуміло, що для кращого й успішнішого проведення операції треба було, аби повстанці маневрової групи Н.Махна якомога ближче підійшли до Азовського моря. І найкраще було б, якби вони зробили це з власної ініціативи. В.Лазаревич розумів, що Н.Махно може й не відійти до моря, а, чого доброго, спробує прорвати «червоний» фронт десь у районі середнього або північного Запорозжя, коли червоноармійська «шахівниця» ще не встигне як слід вибудувати свої багатошаровані порядки. Тому було б непогано чимось привабити махновців піти подаль на південь. Істотною підставою для руху саме в цьому напрямку могло стати прагнення до об'єднання гудяїпільських повстанців з Азовською маневровою групою Т.Удовиченка, що з листопада 1920 р. формувалася в Приазов'ї.

За даними «червоної» розвідки, під командуванням Т.Удовиченка «в районі Ногайська²⁷ – Бердянська» налічувалося в кінці листопада 1920 р. близько 3000 махновців. Начальник штабу РПАУ/м/ В.Білаш наводить подібні цифри. За його повідомленнями, на 25 листопада 1920 р. Азовська група налічувала 1900 багнетів, 900 шабель і 4 тридюймових гармати, зведених у напівбатарею. 25 кулеметів були розділені на дві кулеметні команди по 12-13 машин у кожній. Штаб Азовської групи очолював донський козак Миронов, рідний брат командувача 2-ї Кінної армії РСЧА П.Миронова. Останній, до речі, мав наступати на Приазов'я з боку Донбасу, так що виникав класичний стереотип «громадянської війни», коли брат ішов на брата в буквальному розумінні цього крилатого виразу. 1-й Азовський кавалерійський полк мав 500 шабель, 1-й піхотний полк – 400 багнетів. Але структура Азовської групи була нечітка. Крім цих підрозділів, у групу входив якийсь «окремий загін», що теж мав два полки піхоти (до 1500 багнетів та кавполк у 400 шабель)²⁸. На додачу до цього, більшість азовських повстанців була слабкоозброєна або неозброєна взагалі.

²⁴ Фрунзе М.В. На фронтах гражданской войны. Зб. док. – М., 1941. – С. 460.

²⁵ Там само. – С. 458.

²⁶ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Стащис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). – Х., 1971. – С. 188.

²⁷ Нині – м. Приморськ.

²⁸ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 506.

Не зважаючи на це, відразу після віроломного нападу Червоної армії на позиції повстанців Азовська група вступила в бій з ворогом при досить драматичних обставинах. Ще в рамках союзницького періоду, 24 листопада 1920 р. керівна верхівка Кримської групи РПАУ/м/ у складі командуючого С.Каретника, начальника штабу П.Гавриленка та начальника артилерії П.Осипенка була запрошена до штабу Південного фронту на нараду. Попри певні побоювання щодо справжніх намірів комуністів, повстанські командири все ж таки вирішили поїхати з Криму до Мелітополя, де й містився на той момент штаб Фрунзе. Але по дорозі, на ст. Джанкой, вагон з махновськими командирами був зненацька атакований спецгрупою чекістів. Махновці були захоплені і до Мелітополя прибули вже зі скрученими дротом руками. Довідавшись про це, азовські махновці зробили відчайдушну спробу відбити полонених товаришів, зненацька влаштувавши рейд на Мелітополь. Кількість «червоних» оборонців Мелітополя перевищувала махновські сили на порядок, причому це були елітні частини Червоної армії – «червоні» курсанти та інтернаціональні полки. Незважаючи на це, Азовська група рушила з-під Бердянська на Мелітополь. Три дні під селом Спаським точилися бої махновців з «червоними», три дні намагалися повстанці прорватися до міста, аж поки не витратили левову частину боєзапасів і відступили назад. Відразу по цьому Т.Удовиченко розпустив новобранців і продовжив війну проти комуністів, спираючись виключно на стару гвардію партизан усього лише в кілька сотень чоловік. Мелітопольських же бранців у розпал боїв під Спаським, що декілька разів переходило з рук в руки, «червоні» спільно розстріляли на головній площі Мелітополя. Причому червоний командир, що керував стратою, явно обставив її у стилі сцени з роману Віктора Гюґо «Дев'яносто третій рік». Махновським командирам спочатку виголосили урочисту подяку за їх внесок у перемогу над Врангелем, а потім наказали розстріляти як ворогів радянської влади.

На початок грудня 1920 р. «азовці» поки що трималися. 1 грудня 1920 р. якась «червона» кавбригада змогла оточити загін Т.Удовиченка (500 багнетів та 300 шабель) в с. Захарівці, в 44 км на північний схід від Бердянська²⁹. Після недовгого бою махновці «розсипалися» на невеличкі групи, що прорвалися на схід, а потім узагалі розсіялися на одиночних піших і вершників. «Червона» бригада, вважаючи ворога вщент розбитим, переслідування не повела. Тим часом Т.Удовиченко вночі з 1 на 2 грудня зібрав свої сили в сусідній із Захарівкою Стародубівці (в 42 км на північний схід від Бердянська). Уранці 2 грудня 1920 р., дочекавшись, поки їх знайде «червона» розвідка, махновці демонстративно «побігли» на схід, але відразу ж зламали свій шлях на північ, потім на захід і, окресливши дугу в 40 верст, у той же день захопили обоз «червоної» бригади в її тилу, в с. Білоцерківці³⁰.

Отже, Азовська маневрова група була зв'язана важкими боями. Червоноармійці одночасно з погонею за Т.Удовиченком провадили в околицях Бердянська карні операції проти селян. Поєднання подібних заходів гарантувало те, що повстанці не залишать свої рідні села на поталу карателям і навряд чи відступлять на північ для з'єднання з Н.Махном. Навіть після отримання відповідного наказу. Нагадаємо, що РПАУ/м/ саме тим і

²⁹ Населений пункт знаходиться на р. Берда, на кордоні сучасних Запорізької та Донецької областей.

³⁰ Каратыгин. Партизанство. – Харків, 1924. – С. 38.

відрізнялася від усіх армій світу, що накази важливого характеру було прийнято обговорювати з підлеглими командирами, а якщо дозволяв час, то і з рядовими бійцями. При такому стані справ було вірогідніше, що Н.Махно, аби схилити призовців до об'єднання й спільного прориву, прийде під Бердянськ за Т.Удовиченком сам.

Проте допускалося, що Н.Махно, по-звірячому відчуваючи якусь пастку, може до Новоспасівки й не прийти. Тягу до об'єднання з Т.Удовиченком було необхідно чимось підкріпити, підстрахувати. Аби заманити Н.Махна подальше на південь, потрібна була по справжньому велика наживка.

І саме тут у нагоді став Бердянськ з його відданою Центру провінційною владою. Захоплення портового міста з його ресурсами вже само по собі було непоганим здобутком для махновців. Ще більш привабливим для повстанців Бердянськ зробила його тюрма. Червоноармійські частини мали нахапати в навколишніх селах, і насамперед у Новоспасівці, якомога більше заручників із селян і утримувати їх у міській буцегарні під загрозою незворотного розстрілу. При цьому місцеве керівництво мало зайняти непримиренну й бойовничу позицію до махновців, атакуючи «знахабнілу анархо-махновську банду»³¹ через газети, листівки й публічні заяви керівників.

Останнє, якщо враховувати події кінця листопада 1920 р., мало виглядати в очах махновців особливо нахабним і безпринципним. Так вже вийшло, що наказ про оголошення махновців поза законом до Бердянська дійшов невчасно. Коли 27-28 листопада 1920 р. в околицях Гуляй-Поля, Поліг, Токмака, Мелітополя, Євпаторії вже гатили гармати й рубалися голови, в околицях Бердянська про це ще ніхто нічого не знав. Тут продовжувалися спільні мітинги комуністів із махновцями і мало місце братання бійців двох союзницьких армій. В.Голованов настільки був вражений цим контрастом, що в запалі писав: «Бердянськ був зляканою глухоманню й провінцією. Нічого то до нього не доходило! З такого ось потурання і підіймалася потім крамола й зрада, таємне співчуття, яке навіть гірше явного»³². Зазначимо, що це досить точно відчутий хід думок комуністичних вождів і «червоних» воєначальників. І хоча бердянські комуністи, в принципі, були невинні, адже їх просто не повідомили про зміну політичної обстановки, вони, співпрацюючи з махновцями, вже стали напівзрадниками, які тепер повинні були як слід попрацювати, аби реабілітуватися «перед партією і народом».

Розрахунок був на те, що Н.Махно зважиться напасти на Бердянськ і зав'ягне на його підступах або у вуличних боях з підрозділами 2-ї спішеної кавбригади, розквартированої в місті. Місцеві сили самооборони допоможуть кіннотникам у бою. За цей час повинні були підійти головні сили «шхавіниці» й затиснути махновців зусібіч. Місту та його жителям, звичайно, могло стати непереливки, якщо махновці таки увірвуться до Бердянська, але, як кажуть, «без жертв, товаришу, немає боротьби». У гіршому випадку, коли 2-а спішена бригада й сили місцевої оборони не викажуть належного рівня військової підготовки і завзяття, Бердянськ взагалі приносився в жертву, наче фігура в шаховому гамбіті. Усе місто, разом з його оборонцями й жителями. За Махна – не шкода. Проте не все «червоне» командування було настільки бездушним. Деякі з командирів сподівалися, що до цього не дійде, і Н.Махно, з'єднавшись із Т.Удовиченком, одразу спробує прорватися назад на Гуляйпільщину, ну,

³¹ Есаулов. Налет Махно на Бердянск // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 82.

³² Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 375.

можливо, для остраху або для відволікання уваги надішле до Бердянська один зі своїх загонів, від якого гарнізон міста зможе відбитися самотужки.

Але як на подібні плани подивляться у самому Бердянську? Ясно, що без особливого ентузіазму. Тому місцевих парткерівників і військовиків до самого останнього моменту запевняли з Мелітополя, що махновці на Бердянськ напасти не наважаться. Ну, може, нападуть не основними силами, тому «будьте насторожі. Н.Махно занадто розумний, щоб залізти в мішок, тому не бійтесь, дратуйте його, покажіть себе, відданість партії покажіть!»

І знаєте, дратували. Коли ж стало зрозумілим, що головні сили Н.Махна вже поряд, бердянське повітове й міське керівництво заспокоювали швидким підходом сил Червоної армії. «Боріться, товариші, допомога вже близько!» Таким чином, бердянське комуністи, комсомольці та радянські працівники фактично принесли себе в жертву задумам вищестоячого начальства.

Розділ 2. Гуляй-Поле – Новоспасівка

Вже наступного дня після початку операції, 6 грудня 1920 р., план М.Фрунзе ледве не зірвався. Вважаючи, що махновці зосередилися в районі селищ Старий Керменчик та Розівка³³, які розташовані на кордоні сучасної Запорізької та Донецької областей, В.Лазаревич вирішив негайно почати наступ. І зробити це із значними відступами від першопочаткового плану М.Фрунзе в бік його спрощення. Командарм вирішив вишикувати частини 4-ї армії РСЧА³⁴ по лінії Гуляй-Поле – Бердянськ і широким фронтом, у 150 км з півночі на південь, наступати на схід, притискаючи махновців до аналогічного фронту 2-го кінного корпусу³⁵, який мав вишикуватися на північ і південь від ст. Волноваха. З півночі, по лінії Покрівка – Великомихайлівка – Богатир, ці два фронти повинна була прикрити Північна група військ під головуванням естонця Роберта Ейдемана³⁶. Таким чином, замість «підкови» виходила велетенська літера «П», із близько поставленими одна до одної паличками й без будь-яких других, третіх і четвертих ліній оточення. Усі три лінії літери «П» повинні були 6 грудня наступати на район Старого Керменчика.

Але В.Лазаревич із самого початку операції не враховував швидкості пересування махновської маневрової групи й відчайдушності її командування. Махновці справді 5 грудня 1920 р. знаходилася в 48 км на північний захід від Гуляй-Поля, щоправда, не в Розівці та Старому Керменчику, а в селі Велика Янісоль. У цей же день махновці вирішили відбити у ворога свою столицю – Гуляй-Поле, здійснивши для цього стрімкий нічний марш-кидок на захід. Паралельно з цим Рада Революційних Повстанців України /махновців/

³³ Ефимов Н.А. Действия против Махно с января 1920 по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества при ВА РККА. – 1921. – № 1. – С. 217.

³⁴ У складі 4-ї армії знаходилися три стрілецькі (42-а, 2-а Донська та Зведена курсантська) і три кавалерійські дивізії (3-й кінний корпус повним складом), при підтримці ще двох окремих кавалерійських бригад (Інтернаціональної та Запасної).

³⁵ Нова назва колишньої 2-ї Кінної армії (командувач П.Миронов), що саме 6 грудня 1920 р. була переформована в корпус.

³⁶ У Північну групу Р.Ейдемана входили: Особлива Заволзьська кавалерійська бригада, Богучарська окрема стрілецька бригада Донецької дивізії ВНК, два полки «ВОХР» і загін панцерників (Ефимов Н.А. Действия против Махно... – С. 217).

(РРПУ/м/) – окремо від основної маси військ мала вирушити у с. Федорівку³⁷, де повинна була відбутися зустріч Кримської групи РПАУ/м/, яка, прорвавшись через Перекоп і Сиваш, поверталася на Запорозжя.

Зайняти свою столицю, хоча б і на один день, махновці вирішили передусім аби підняти «моральний стан повстанського району». Вони також не були проти пожитися військовим майном розташованих у селі «червоних» підрозділів. Ними були частини 42-ї стрілецької дивізії РСЧА, що являла собою крайній лівий фланг фронту 4-ї армії В.Лазаревича.

Роль 42-ї дивізії в нашій історії настільки значна, що для більш повного розуміння подальших подій нам треба дещо зупинитися на минулому цього підрозділу і його стосунках із махновцями. 42-а дивізія була сформована на початку 1919 р. у районі Луганська, на базі колишньої 4-ї партизанської дивізії. Серед її бійців переважали російськомовні жителі Донбасу³⁸. Першим начдивом 42-ї був анархо-комуніст Федір Дибенко, вбитий у березні 1919 р. власними бійцями за свавілля й самочинні розстріли. У першій половині 1920 р. дивізія вела невдалі бойові дії проти махновців і через цю обставину влітку 1920 р. була переведена в розпорядження Трудової армії. Її бійці використовувалися як трудова малокваліфікована сила на шахтах і рудниках Донбасу, що не додало дивізії боєздатності. Улітку ж 1920 р. дивізія була відтворена й виведена на врангелівський фронт. У жовтні – листопаді 1920 р., під час союзу махновців з радянським урядом, бійці 42-ї дивізії пліч-о-пліч із махновськими повстанцями воювали проти Російської армії, причому багато червоноармійців переходили до лав повстанців³⁹, не зважаючи на те, що це було заборонено угодою. От саме з таким супротивником і зіткнулася вранці 6 грудня 1920 р. у Гуляй-Полі шойно відтворена маневрова група Н.Махна, яка на той час налічувала 1000 шабель і 1500 піхотинців⁴⁰. Підрозділи 42-ї дивізії, що займали село, переважали махновців за чисельністю як мінімум вдвічі, але напад у явню не чекали.

На світанку 6 грудня, скориставшись густим туманом, махновці підступили до села. Несподівано для ворога провівши потужну артпідготовку, вони увірвалися до Гуляй-Поля, в якому стояли полки 125-ї бригади 42-ї дивізії. 373-й полк після впертого чотиригодинного бою був майже повністю порубаний або захоплений у полон. Тяжких втрат зазнав і 374-й полк. У дев'ятигодинному бою, що продовжувався з 7-ї ранку до 16-ї години дня, «червоні» війська зазнали відчутної поразки. Загалом 125-а бригада втратила вбитими 1400 червоноармійців⁴¹. За даними П.Аршинова, які варто вважати перебільшеними, ще близько 6000 червоноармійців потрапили до

³⁷ Згодом – село Чубарівка Пологівського району Запорізької області. Між іншим, мала батьківщина одного з Авторів цього дослідження.

³⁸ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920-1922 гг.). – К., 1988. – С. 86.

³⁹ Ефимов Н.А. Действия против Махно... – С. 209.

⁴⁰ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 181. Радянські військові архівні джерела називають практично ту ж саму кількість махновців, що і повстанці (2500 шабель та багнетів), а це буває дуже рідко (РДВА. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 8).

⁴¹ РДВА. – Ф. 1407. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 1-4. Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции... – С. 94.

махновського полону. З останніх близько 2000 чол. виявили бажання залишитися в повстанській армії, а інші після проведеного мітингу були відпущені в той же день⁴². Окрім цього, махновці захопили в бою важливі трофеї – офіційні печатки і канцелярські штампи 42-ї дивізії, за допомогою яких в наступному тижні нарobili купу фальшивих документів для своїх розвідників і диверсантів, які почали видавати себе за червоноармійців, а махновські загони – за червоноармійські частини.

«Червоноармійська піхота билася неохоче, – писав П.Аршинов, – а при нагоді масами здавалася в полон». Полонених червоноармійців махновці відпускали, радивши їм їхати на батьківщину й не служити в руках влади засобом поневолення народу. Але через те, що махновці тут же рухалися далі, всі відпущені полонені через 5-6 днів знову опинялися у своїх частинах. Радянська влада організовувала особливі комісії, які спеціально займалися збором по селах відпущених махновцями червоноармійців. Таким чином, для махновців у цій боротьбі складалося зачароване коло, з якого вони не могли знайти розумного виходу. Відпущені в Гуляй-Полі полонені через вісім днів знов зійдуться з ними на полі бою із зброєю в руках.

Намагаючись одразу взяти реванш, «червоні» підвели на залізничну станцію Гуляй-Поле бронепоезди. Відстань у 7 км від станції до села дала можливість відкрити по ньому артилерійський вогонь і підвезти нові війська, що оточили махновську «столицю» подвійним кільцем. Махновці швидко прорвали перший його ешелон безпосередньо біля Гуляй-Поля і зробили швидкий рейд до ст. Пологи, де вирвалися і з другого ешелону оточення⁴³.

Виникла ситуація, коли, користуючись дезорганізацією та сум'яттям серед «червоних» військ, маневрова група махновців, при бажанні, могла б, рухаючись на північ або північний захід із притаманною їй швидкістю, покинути район оточення. План М.Фрунзе затріщав по швах. Північна група Р.Ейдемана після прориву лінії фронту 4-ї армії не встигала як слід прикрити північно-західний напрямок. Проте махновці не пішли на захід, а повернули назад, на схід. Такі дії махновської маневрової групи викликали загальне душевне полегшення в середовищі «червоних». Н.Махно явно нічого не розумів, не відчував небезпеки, не знав про плани супротивника. Просто 6 грудня 1920 р. Н.Махно здійснив «невдалу спробу знову оволодіти Гуляй-Подем»⁴⁴, не більше і не менше. Але «червоне» командування помилялося.

Головна причина повороту на схід була в тому, що махновці чекали на приєднання до основного ядра армії її Кримської групи, своєрідної гвардії їх збройних сил. Весь склад РРПУ/М/ із Н.Махно включно не брав участі в бою за Гуляй-Поле, а збирався вночі з 5 на 6 грудня 1920 р. їхати зустрічати

⁴² Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 181. Начдив 42-ї М.Єфімов, ховаючись від ганьби, менш ніж через півроку після цих подій запевняв, що 6.12.1920 р. ніякого бою з махновцями не було, і взагалі останніх у цей день «червоні» війська не знайшли, бо Н.Махно вже почав відходити на південь, до Бердянська (Ефимов Н.А. Действия против Махно... – С. 218). Те, що бій таки був і, до того ж, надзвичайно успішний для махновців, говорять інші джерела. Так, за свідченнями штабу військ ВНУС, махновці 6 грудня полонили в Гуляй-Полі 2000 червоноармійців. Сили атакуючих махновців оцінювалися в 3000 чол. (Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. Сб. док. и мат. – М., 2006. – С. 560).

⁴³ Савченко В. Махно. – Харків, 2005. – С. 322.

⁴⁴ РДВА. – Ф. 25899. – Оп. 3. – Спр. 31. – Арк. 244.

каретниківців у с. Федорівку. Сюди ж, у випадку невдалого бою в Гуляй-Полі, мали підтягнутися й основні сили повстанців. Утримувати Гуляй-Поле до останньої краплі крові ніхто не збирався. Проте гінці доповіли про зміну маршруту руху Кримської групи, і для того, аби, нарешті, провести об'єднання сил РРПУ/м/, довелося переїхати в с. Старий Керменчик, де на Н.Махна чекав справжній шок. Замість могутньої, непереможної кінноти принаймні з півтори тисячі вершників до грецького Керменчика повернувся невеликий загін у 250 кіннотників і 25 тачанок. Це було в шість-сім разів менше людей, аніж очікувалося.

Сталася ця прикрість не тільки через зрадницький напад на махновців з боку більшовиків, але й через те, що махновські командири під час прориву з Криму до Таврії вдалися до авантюрих і невірних дій, через що маневрова група вимушена була прийняти нерівний бій у несприятливих умовах і була фактично розгромлена переважаючими силами супротивника. Безпосередні командири Кримської групи РПАУ/м/ – командувач групи С.Каретник та начальник її штабу П.Гавриленко як вже згадувалося, були підступно заарештовані й розстріляні в Мелітополі. Їх заступники, О.Марченко і П.Тарановський, не змогли як слід зорієнтуватися в екстраординарній ситуації. Саме ця обставина і вирішила долю Бердянська, хоча, начебто, ніяк до нього безпосередньо не відносилася. Просто аби не допустити повторення подібного, Н.Махно вирішив об'єднати під своїм особистим командуванням усі сили махновців. А найбільша з них розташовувалася якраз в околицях Бердянська. Фактично, Н.Махно вчинив саме так, як і задумувалося «червоним» командуванням.

Н.Махно, згідно з традиціями повстанської армії, не міг просто наказати Т.Удовиченку якнайшвидше рухатися на північ для з'єднання з головними силами. Піти від домівок на північ, залишивши рідні села на розправу карателям і чекістам, було рішенням надзвичайно важким. Приазовські повстанці могли на таке й не пристати. До того воно і йшло. До 6 грудня 1920 р. Т.Удовиченко вже не раз вступав у бій із «червоними» і ніс втрати, але до Гуляй-Поля за власною ініціативою чомусь не відступав, хоча це було б цілком логічно. Стівідсотково бути впевненим, що наказ про відступ на північ буде виконано, Н.Махно міг лише при особистому контакті.

Та й чи варто було саме зараз кликати Т.Удовиченка з його Азовською групою на північ? Це б означало викликати Т.Удовиченка прямо у вовчу пашу. На півночі сучасної Запорізької області, в так званому «Гуляйпільському районі» (не плутати із сучасною адміністративно-територіальною одиницею), просто не залишалось оперативного простору – цього найголовнішого фактору успіху махновських маневрових груп. Місцевість була перенасичена підрозділами ворожих військ. Прослизати між їх позиціями було важко навіть групі Н.Махна в 2500 повстанців, а об'єднаній п'ятитисячній і поготові. Треба було щось вигадати, аби забезпечити РПАУ/м/ оперативний простір, прибрати із Запорожжя «червоні» війська. І Н.Махно вирішив зробити це, заманивши їх за собою на південь, підіграти М.Фрунзе, аби той підвів армаду «червоних» армій поближче до Азовського моря. Потім у генеральній битві належало проламати червоноармійське кільце оточення концентрованим ударом і на максимальній швидкості проскочити на північ, залишивши ворога біля розбитого корита. Н.Махно правильно ставив на те, що «червоне» командування недооцінює бойове мистецтво його повстанців.

Для успішного проведення задуманої махновцями Азовської операції теж було потрібне об'єднання з Т.Удовиченком. По-перше, треба було різко

збільшити військову потужність маневрової групи. По-друге, разом із начальником штабу РПАУ/м/ В.Білашем Н.Махно відверто побоювався, що Т.Удовиченко самотужки не справиться з організацією прориву з оточення, особливо після того, як махновці приведуть за собою на хвості в Приазов'я сонмище «червоних» військ. Н.Махно, як одноосібний командир об'єднаного війська, мав у подібній ситуації справитися краще, що було вже не раз перевірено. На Н.Махна в подібних критичних ситуаціях явно находило натхнення і він перетворювався в «степового Бонапарта». Часто-густо, в неймовірному цейтноті боїв, у чи не найскладніших ситуаціях, він інтуїтивно приймав єдино правильні рішення. Інші повстанські командири, навіть найбільш досвідчені, часто не справлялися з тактичними головоломками в напруженій ситуації, що, до речі, наглядно підтверджував випадок із Кримською групою. Після цієї особливо болючої втрати, Н.Махно, по можливості, намагався керувати військами у складній обстановці сам, довіряючи іноді лише В.Білашу та П.Петренку.

Азовську операцію махновцям треба було провести ювелірно, хутко ковзаючи по краю безодні. І зробити це треба було маючи в розпорядженні втомлену боями, наспіх зібрану маневрову групу, єдиним джерелом постачання якої залишалися військові трофеї. Аби сподіватися на успіх задуманого, махновцям необхідно було зустріти лави «червоних», які наступали до моря, в конкретно визначеному місці. Але спочатку – взяти штурмом Бердянськ. З одного боку, було потрібно, аби «червоні» війська підійшли поближче до моря і на Запорозжжі з'явився б оперативний простір. Але зробити це треба було вчасно, поки «червоні» лави ще не встигли максимально ущільнитися, бо тоді їх можна було й не прорвати ударом будь-якої концентрації. Зазначимо, що махновці не мали точної інформації про кількість «червоних» кілець оточення. При таких розкладах мова йшла навіть не про дні, а про години. Усі махновські командири розуміли, що Бердянськ – це пастка. І це був найвищий клас військової авантюри. Треба було вскочити до мишоловки, показати це ворогові, викликавши у нього захоплення передчасною перемогою, а потім вислизнути з пастки в останній момент, на прощання завдавши супротивникові дошкульного удару⁴⁵.

⁴⁵ У своїх свідченнях, даних під час перебування в харківській тюрмі (1922-1923), начальник штабу РПАУ/м/ В.Білаш пояснив слідчим, що Н.Махно в грудні 1920 р. пішов на південь для з'єднання з Т.Удовиченком з двох причин. По-перше, в Гуляйпільському районі було настільки багато військ, що махновці просто не мали змоги там перебувати, не те що вести військові операції. А в Бердянському районі військ було набагато менше, вони були нестійкі й тому не становили для махновців настільки великої небезпеки. По-друге, Н.Махно хотів «навербувати там нових партизан, а також поповнити свої втрати в кінському складі». (ЦДАВОВУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 274). Тобто, зі слів В.Білаша виходить, що Н.Махно, рухачись до Азовського моря, не знав про план М.Фрунзе, а значить і не мав своїх контрпропозицій. Тоді виходить, що Н.Махну в подальшому просто неймовірно пощастило. Але питання: настільки можна довіряти свідченням В.Білаша, зробленим у камері смертників, уривок з яких згодом віддали в архів Комісії з історії громадянської війни? І в подальших своїх мемуарах В.Білаш завжди дуже стримано описував махновські перемоги над «червоними», замовчуючи деякі з них і применшуючи заслуги Н.Махна в здобутті інших. Напевно, ми маємо справу з подібним підходом і в даному випадку. В.Білаш давав такі свідчення, які б могли дозволити йому, хоча б

Тепер дамо відповідь на запитання: чи обов'язково було Н.Махну за таких обставин брати Бердянськ? Махновське керівництво вирішило, що обов'язково. Захоплення міста повинно було стати демонстративною акцією, спрямованою на вирішення кількох завдань.

По-перше, це мало дезорієнтувати ворога, упевнити останнього в невідворотності його перемоги й відсутності у Н.Махна розуміння навколишньої тактичної обстановки.

По-друге, в Бердянську махновці вирішили провести показову терористичну акцію проти комуністів та їх прихильників⁴⁶. Так думали помститись за віроломний розрив військово-політичної угоди і зрадницькі напади на розташування махновських підрозділів. Саме тут, у Бердянську, повинна була відбутися демонстрація сили, могутності й люті повстанців.

І, нарешті, по-третє, треба було спробувати визволити з тюрми заарештованих повстанців і заручників. Третий-перетертий у політичних колізіях 1917-1920 рр. Н.Махно іноді схилився до здійснення романтичних, благородних вчинків. Його натура вимагала подвигів.

Увечері 6 грудня 1920 р. план Азовської операції М.Фрунзе та В.Лазаревича вже не був військовою таємницею для махновців. Полонені червоноармійські командири, рятуючи своє життя в Гуляй-Полі, виказали його. До того ж, план видавали заходи, які було просто необхідно провести задля успішного виконання задуманого. Тракткування їх для будь-якої розумної людини, в тому числі і для махновських розвідників, було однозначним. Лише одне те, що з Приазов'я почали в спішному порядку виводити «червоні» гарнізони, тільки-но розставлені по місцевості штабом 13-ї армії РСЧА, давало досить широке поле для роздумів. Шила в мішку не сховаєш, і коли за армійськими частинами потяглася «в евакуацію» міліція, всім стало зрозуміло, що «Махновію» хочуть потопити в азовських хвилях. 7 грудня 1920 р. із Бердянського повіту в Олександрівський губвідділ управління справами доповідалось, що призначені все тим же штабом 13-ї армії волосні ревкоми кинулись тікати з повіту, а співчуваючі комуністам

теоретично, вийти на волю, і розповідями про тактичні таланти Н.Махна дратувати слідчих не збирався. Цікаво, що пізніше такі «червоні» командири, як І.Каратигін та П.Ашахманов, проаналізувавши розвиток подій, у своїх працях відкинули версію про те, що Н.Махно не мав власного плану дій в Азовській операції. До того ж, Н.Махну не потрібно було вербувати повстанців у Приазов'ї. Це за нього робив Т.Удовиченко. А аргумент із кінським складом взагалі звучить кумедно. Коней у Приазов'ї після врангелівського нашестя літа 1920 р. залишилося дуже мало, буквально по кілька десятків на село, і махновці це, безумовно, знали. Але свідчення В.Білаша без належної критики продовжують використовуватися в сучасній історіографії, наприклад, істориком В.Волковинським. На його думку, Н.Махно пішов до Азовського моря тому, що «вибору в «батьки» не було... Фактично, він вів своє військо в тупик, де його, притиснувши до Азовського моря, легко було розгромити» (Волковинський В. Нестор Махно: легенди та реальність. – К., 1994. – С. 201).

⁴⁶ Щодо саме такого трактування подій найбільш наполегливим у сучасній історіографії є В.Голованов: «Наліт на Бердянськ був чисто терористичною акцією, в точному значенні цього слова: він повинен був нав'язати страх. Мова йде тільки про страх, який, наче клубок у горлі, повинен був будити на вранішній зорі всіх комуністів від Луганська до Єлизаветграда» (Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 382).

громадяни ні за що «не хочуть вибиратися і призначатися» на радянські посади⁴⁷. Останнє погрожувало їм лютою і скорою смертю, бо махновці ще весною 1920 р. заочно засудили всіх «радянських» колабораціоністів до смертної кари через порубання. Місцеві ж махновці, як свідчить вищезгадане донесення, нікуди з району тікати не збиралися, а, навпаки, проводили мобілізацію в повстанські загони. «Результати діяльності в повіті представників Махна набувають катастрофічного характеру, із симпатіями далеко не прихильними до Радянської влади», – повідомлялося в губернію.

Узагалі вся прибердянська місцевість у кінці 1920 р. представляла суцільно «змахнілу» територію. Єсаулов, наприклад, говорить, що Бердянськ був оточений «махновськими гніздами»⁴⁸. У звіті Бердянського повітового комітету партії говорилося, що в першій половині грудня 1920 р. «працювати було зовсім неможливо, через відновлення бойових дій проти Махна»⁴⁹.

Доля Бердянська остаточно була вирішена в с. Федорівці. У другій половині перенасиченого подіями 6 грудня 1920 р., після драматичної зустрічі махновцями залишків Кримської групи РПАУ/м/, на Старий Керменчик напала якась частина з «групи Ейдемана». Повстанці негайно і з небаченою лютюю відігнали її геть, але це означало, що місце махновського постійо було виявлено і «червоні», за своєю звичкою, одразу ж пошлють на село війська. Треба було негайно кудись перебиратися, аби дати бійцям можливість хоч трохи відпочити. Було вирішено переїхати в Федорівку. Туди ж мушили підійти й основні сили махновців, задіяні вдень у нападі на Гуляй-Поле. Там також планувалося продовжити засідання РРПУ/м/, розпочате вранці.

Увечері 6 грудня 1920 р. спільна нарада РРПУ/м/ із командним складом повстанської армії постановила відмовитися від боротьби за Гуляй-Поле. Замість цього було вирішено рушити на південь. Після об'єднання із залишками Кримської групи і перед початком походу в Приазов'я Н.Махно вирішив переформувати маневрову групу. Рада схвалила його план створити «кавалерійську групу» під командуванням О.Марченка та «піхотну групу» під командуванням П.Петренка⁵⁰.

Тим часом, оговтавшись після гуляйпільського удару, «червоні» поспіхом почали перетасовувати свої порядки й шикувати їх у «підкову», терміново повертаючись до виконання плану М.Фрунзе в його класичному варіанті. Поки що до чого, махновці отримали три дні відпочинку.

А в Приазов'ї теж стало гаряче. 7 грудня 1920 р. Т.Удовиченко напав на «червоний» гарнізон Новоспасівки, який складав 3-й полк 2-ї спішеної кавбригади. Згідно зі спогадами командира ескадрону С.Тимченка, полк «був повністю знищений»⁵¹. На допомогу 3-у з Бердянська було піднято по тривозі 4-й кавполк, який зумів вигнати повстанців із Новоспасівки. На думку «червоних», тільки частина повстанців «утекла в Гуляй-Поле», інша ж «заховалася в селі»⁵². Тому в Новоспасівці знову залишили гарнізон, який

⁴⁷ ДАЗО. – Ф.Р. 73. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 140.

⁴⁸ Єсаулов. Налет Махно на Бердянск... – С. 82.

⁴⁹ За власть Советов: Сб. док. и восп. – Запорожье, 1957. – С. 190.

⁵⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 82.

⁵¹ С.Тимченко впевнений, що це вчинила «налетіла з Гуляй-Поля банда Махна» (до того ж, у ніч з 2-го на 3-є грудня 1920 р.) (БКМ – Арх: Воспоминання Тимченко С.И. участника событий отражения налета банды Махно 12 декабря 1920 г. – С. 1).

⁵² БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича... – С. 1.

складався із загону «червоних» курсантів та залишків 3-го кавполку, що все-таки виявився знищеним неповністю.

8 грудня стінна газета бердянського відділення УКРОСТА після заголовку «Боротьба з Махном» помістила вельми лаконічний текст: «Ліквідація розрознених махновських банд успішно триває»⁵³.

9 грудня 1920 р. махновська маневрова група почала свій рух на південь⁵⁴. Чисельність махновських сил була досить незначна: 1500 посаджених на тачанки піхотинців, 700 шабель і кулеметний полк у 100 машин⁵⁵. Помічений «червоними» розвідниками рух РПАУ/м/ на південь став радісною звісткою для армійського керівництва, що полетіла по телеграфних д्रोгах від начальника до начальника, дійшовши в найближчий час навіть до головнокомандувача збройними силами Республіки С.Каменева⁵⁶. Головком підтримав загальний настрій, заявивши, що рух махновців на Бердянськ є «абсолютно нам на руку»⁵⁷. Загальну оцінку махновського маневру з боку «червоного» командування передав Є.Лихаревський, який писав, що Н.Махно рушив на південь, аби у «сприятливих місцевостях оправитись» після того, як частини 42-ї дивізії вибили його 6 грудня 1920 р. із Гуляй-Поля.

Доповіді про те, що Н.Махно «клонув» і потягся на південь, призвели до поживалення оперативно-тактичної роботи. Задіяні в операції начдиви викликалися В.Лазаревичем у Мелітополь, де він особисто пояснював їм їхні подальші дії⁵⁸. 10 грудня 1920 р. командарм 4 вважав, що при «концентрованому» наступі армій Південного фронту частини 4-ї армії будуть стискатися більше до півночі, бо саме там махновці спробують здійснити прорив. Спроба прориву махновців на південний схід, прямо на лави 2-го кінного корпусу РСЧА, на думку В.Лазаревича, була малоймовірною. Кавдивізії 2-го корпусу не брали участі в боях проти махновців, добре відпочили і, як то кажуть, «були свіжі». Отже, кидатись на них Н.Махну було не з руки. На ділянці 4-ї армії, за першою лінією стрілецьких дивізій, у другій лінії оточення, для підстрахування, мали стати три кавалерійські дивізії (5-а, 7-а та 9-а) 3-го кавалерійського корпусу РСЧА Миколи Каширіна⁵⁹. Якщо

⁵³ Стенная газета УКРОСТА. Издание Бердянского отделения Всероссийского бюро Российского Телеграфного Агентства. – 1920. – 8 грудня. – № 26. – С. 1.

⁵⁴ Радянська історіографія в особі харківського історика О.Кучера сміховинно пояснювала цей рух силою «опору й ударів» 42-ї дивізії РСЧА, яких остання завдала махновцям 6 грудня 1920 р. у Гуляй-Полі. Згідно з О.Кучером, «махновці були вибиті з міста і почали відходити на південь» (Кучер О.О. Розгром внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921-1923 рр. – Харків, 1971. – С. 48).

⁵⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 258.

⁵⁶ Каменев Сергій Сергійович (1881-1936) – видатний радянський воєначальник. У роки Першої світової війни – полковник. Добровільно вступив до Червоної армії. З вересня 1918 р. по липень 1919 р. керував Східним фронтом. Із липня 1919 по квітень 1924 р. – головнокомандувач Збройних сил Республіки та СРСР, член РВР Республіки. У 1920 р. – ще й член комісії з питання боротьби з бандитизмом в Україні.

⁵⁷ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции... – С. 96.

⁵⁸ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно дивизии курсантов в ноябре-декабре 1920 и январе 1921 года // Армия и революция. – 1921. – № 2/3. – С. 105.

⁵⁹ Каширін Микола Дмитрович (1888-1938) – відомий радянський військовий діяч. Син станичного отамана Оренбурзького козачого війська. У 1909 р. закінчив юнкерське

махновці таки зможуть прорвати перший піхотний ланцюг оточення, то кавдивізії перекриють шляхи прориву з кільця. Якщо ж махновцям це зробити не вдасться, тоді у вирішальний момент, під шум азовських хвиль, піхота розступиться і кавдивізії «кинуться вперед».

До 10 грудня 1920 р. частини 4-ї армії зайняли західний «махновський» фронт: Ногайськ – Пологи – Гайчур⁶⁰. Частини 2-го кінного корпусу наступали зі сходу з лінії Волноваха – Маріуполь. 1-а Кінна армія залишалася постоем на території сучасної Дніпропетровщини. Вона мала прикривати північний напрям і ліквідувати окремі махновські загони, які залишалися самостійно діяти на Катеринославщині. Північну групу Р.Ейдемана зупинили на старих позиціях. Мелітопольський, Бердянський, Маріупольський та Олександрівський повіти оголошувалися на воєнному становищі.

Рух «червоних» частин на південь досить добре описав у своїй документальній повісті генерал-лейтенант Іван Стрельбицький⁶¹, який у 1920 р. був командиром батареї у складі Окремої інтернаціональної кавалерійської бригади⁶². Бригада рухалася до м. Ногайськ форсованим маршем, намагаючись догнати один із невеликих махновських загонів. «Суцільного фронту не було. Між нами й сусідньою кавалерійською дивізією Блінова розрив доходив до 15 кілометрів»⁶³. Уже тільки через цю фразу В.Лазаревичу треба було хапатися за голову. Яка суцільна лінія оточення?! Де вона?! Між одними з кращих військових частин розрив у 15 км. Н.Махну вистачило б половини цієї відстані, аби вислизнути з пастки. А що робиться в лініях не найкращих частин? «Бригада перемінним алюром весь день і всю ніч доганяла махновців», тому що повстанці рухалися вдвічі швидше, ніж «червоні» кавалеристи. Уже сам 120-кілометровий кидок «червоної» кавалерії до Азовського моря виснажив її неймовірно. Але ж це кавалерія, бійці принаймні їдуть верхи, а не їдуть пішки по снігу і замерзлій ріллі. А що робили в цей час «червоні» піхотинці? Вони не йшли, а просто-таки бігли до моря 100-150 км, гнані своїми командирами, з останніх сил. Без належного відпочинку, нічлігу, харчування. Одягнені, як Бог пошле, по морозу, часто

училище, в 1912 р. відрхований з полку за революційну агітацію. У роки Першої світової війни – підсавул. У 1917-1918 рр. – командир «червоного» партизанського козачого загону. З 1919 р. – начальник 30-ї стрілецької дивізії. З жовтня 1920 по 1922 р. командував 3-м кавалерійським корпусом і Олександрівською групою військ, що вели війну з махновськими повстанцями. Згодом, у 1931-1937 рр. – командувач Північно-Кавказьким військовим округом. У 1937 р. брав участь у суді над «групою Тухачевського». З липня 1937 р. – начальник Головного управління бойової підготовки РСЧА. Арештований НКВС у серпні 1937 р. Визнав себе винним в антирадянській, троцькістській, військово-фашистській змові й був розстріляний як «ворог народу».

⁶⁰ Савченко В. Махно. – Харків, 2005. – С. 322.

⁶¹ Стрельбицький Іван Семенович – радянський воєначальник. У роки Другої світової війни – начальник артилерії 2-ї армії Південного фронту, генерал-лейтенант.

⁶² Інтеркавбригада була сформована в жовтні 1920 р. на території Катеринославської губернії в районі ст. Синельниково, під час розгрому врангелівців активно контактувала з махновцями у виконанні бойових завдань. Її загальна чисельність досягала 1800 чол. Із них 973 бійці представляли народи колишньої Російської імперії, а 837 – різноманітних іноземних авантюристів, переважно угорців та німців.

⁶³ Стрельбицький І. Ураган. – М., 1977. – С. 136.

вночі. Махновці ж навмисно рухалися дуже швидко. Цим вони вимотували супротивника, що мусив не відставати від них.

Повернемося до І.Стрельбицького. «Іноді показувалися ворожі роз'їзди махновців. Тоді батарея знімалася з передків й обстрілювала їх. Більше 20-30 пострілів зробити не вдалося, бандити ховалися за горизонтом». Ці зупинки дуже заважали «червоним» артилеристам, бо після них доводилося доганяти колону вершників. Інтеркавбригадівцям рекордно вдалося пройти за добу 90 верст. «Коні ледве рухалися. Деякі з них, більш витривалі, не тільки везли гармати, але й тягли за собою інших коней, що тільки переставляли ноги. До вечора половину коней довелося замінити запасними, але й це не допомогло. Батарей відставали»⁶⁴. Ночами зупиняючись в селах, мусили організовувати оборону. Інтернаціоналісти постійно чекали махновського нападу, який збиралися відбивати в пішому строю. Ночі фактично виходили безсонними. Коні втомлювалися так, що навіть не бажали їсти сіно. У половини коней були збиті загривки, з'явилися пухлини під сідлами. Ветфельдшер збуджено говорив: «Скільки служу в армії, такої ганьби ніколи не було!...» Інтеркавбригада прибула до Ногайська завчасно, але «два дні... відсипалися й лікували коней». У інших підрозділів «червоного» угруповання цих двох днів на відпочинок не було.

Під час руху «червоних» військ на південь ледве не загинув Бела Кун⁶⁵, який в якості члена РВР Південного фронту прибув із Криму в розташування 4-ї армії. На його автомобіль несподівано наткнувся один із невеликих махновських загонів до 100 чол. чисельністю. «Кримський кат» їхав автомобілем, коли побачив погоню й одночасно «червону» батарею на схилі далекого пагорба. Водій «угорського вампіра» погнав навпростець, звернувши зі шляху й поїхавши прямо по ріллі. Досить швидко машина благополучно в ній застрягла, і, здавалося, що махновці от-от укоротять Белі віку. Пасажири вилізли з авто і намагалися виштовхати його з баюри, а потім почали відстрілюватися. В останній момент махновців відігнали залпами гармат і атакою штабного ескадрону Інтеркавбригади. Махновці ще двічі атакували авто, але теж невдало⁶⁶. Перемога чекала на них цього дня в іншому місці.

Головна маневрова група РПАУ/м/ вирушила із с. Федорівки на південь у ніч з 9 на 10 грудня 1920 р. На сході сонця 10 грудня 1920 р. махновці кинулися в атаку на підрозділи маршової запасної кавбригади 2-го кінного

⁶⁴ Там само. – С. 136.

⁶⁵ Бела Кун (1886-1939) – видатний діяч угорського і російського революційних рухів. Член соціал-демократичної партії Угорщини з 1902 р. Під час Першої світової війни здався росіянам у полон. У 1917 р. під час перебування в таборі для військовополонених примкнув до більшовиків. Один з організаторів угорської групи РКП/б/ й угорських частин у складі РСЧА. У листопаді 1918 р. нелегально повернувся в Угорщину і взяв участь в угорській революції весною 1919 р. Нарком зовнішніх справ та військовий нарком УСР. Після поразки революції в серпні 1919 р. повернувся в РСФРР. У жовтні-листопаді 1920 р. – член РВР Південного фронту. У жовтні 1920 р. від імені комуністів підписав у Харкові військово-політичну угоду з РПАУ/м/. Із листопада 1920 р. – голова Кримського обласного ревкому. «Уславився» проведенням масового терору проти цивільного населення Криму в кінці 1920-1921 рр., коли загинуло 100000 чол. У подальшому – один із видатних діячів Комінтерну. Знищений по звинуваченню в шпигунстві та підривному роботі проти СРСР.

⁶⁶ Стрельбицкий И. Ураган. – М., 1977. – С. 138.

корпусу, що стояла в селищі Царекостянтинівка й була захоплена зненацька. «Частина її перейшла на махновський бік, декілька чоловік комскладу загинуло⁶⁷, а більша частина бригади в паніці тікала 80 верст і була зупинена й повернута назад у районі ст. Великий Токмак працівниками штабу Зведеної дивізії курсантів»⁶⁸. Для надання їх діям більшого авторитету на станції Великий Токмак із наведеними на втікачів гарматами й кулеметами стояло три «червоних» бронепоезди (№ 4, № 45 та «Червоний уфимець»), так що маршкавбригада заспокоїлася досить швидко. Махновцям же в якості трофеїв, як повідомляє «Зведення губернського управління про положення в Олександрівській губернії», дістались «збірний обоз» 2-го кінного корпусу П.Миронова, «велика кількість обмундирування, патронів і 1-й ескадрон...»⁶⁹. Також махновці дізналися точні відомості про розташування частин 2-го кінного корпусу та його штабу. У ході бою виявилось, що кілька підрозділів розбитої кавбригади, разом з її командуванням, розташувалася неподалік у с. Попівці, й махновці вирішили розвинути успіх. Перепочивши кілька годин, вони зробили 17-кілометровий кидок на південний захід, зійшли на схили Приазовської височини й у другій половині дня 10 грудня 1920 р. накинулися на ворога, який нічого не підозрював.

Розквартирована в с. Попівці кавбригада мала свою історію і давні порахунки з махновцями. Ця маршова кавбригада була спрямована в 2-у Кінну армію РСЧА як бригада поповнення в листопаді 1920 р. В основному вона складалася з тільки-но мобілізованих бійців, які для якості були розбавлені великою кількістю «червоних» інгушів, що вважалися командуванням фронту «досить хорошим елементом». Ці «червоні» інгуші з вересня по листопад 1920 р. називалися не інакше, як «загін особливого призначення по боротьбі з бандами Махна» під командуванням Заама Яндієва⁷⁰. Увійшовши до складу кавалерійської бригади, інгуші стали проміж себе називати її «Інгушською кавалерійською бригадою», хоча за своїм національним складом вона аж ніяк не претендувала на звання

⁶⁷ За даними губернського відділу управління, під час махновського нападу на Царекостянтинівку загинули «начгосп, воєнком 21-ї дивізії і п'ять червоноармійців». (За владь Советов. Сб. док. и восп. – Запорожье, 1957. – С. 207).

⁶⁸ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 106. Командування Зведеної дивізії курсантів, у розташування якої влетіли перелякани кіннотники маршової бригади, підпорядкувало її собі, ввело в склад бригади своїх комісарів та штабних працівників і знову виставило її на махновський фронт у районі с. Паства.

⁶⁹ За владь Советов. Сб. док. и восп. – Запорожье, 1957. – С. 200.

⁷⁰ Яндієв Заам Ісламович (1892-1939) – відомий інгушський радянський воєначальник. Походив із сім'ї бідняків. У молодості, в 1909-1912 рр., мешкав у місті Бердянськ на утриманні у безробітного старшого брата. Після арешту старшого брата за пограбування та вбивство жандарма З.Яндієв потрапив під нагляд поліції. Згодом працював вантажником на цукровому заводі. У роки Першої світової війни – солдат-доброволець, георгієвський кавалер, унтер-офіцер. У 1918-1920 рр. – командир інгушського повстанського загону на Північному Кавказі. У 1920 р. разом із загonom вливається до складу 2-ї Кінної армії. Після її поразки від врангелівців на Запорожжі влітку 1920 р. разом із полком проривається з оточення. У вересні-жовтні 1920 р. воює з тилловими другорядними групами махновців. У 1921 р. за сукупність революційних заслуг нагороджений орденом Бойового Червоного прапора. У 1930-і роки працював начальником мисливського господарства в околицях Владикавказу.

мононаціональної, швидше навпаки. Крім цього, серед інших частин РСЧА бригада виділялася броньованою тачанкою свого комбрига, аналогів якій важко відшукати в історії «громадянської війни». Улітку 1920 р. саме махновці поранили З.Яндієва в ногу так, що він тепер не міг їздити верхи. У цьому нещасті З.Яндієв став подібним до свого ворога – Н.Махна, який у цей час також, через поранення ноги, не міг самотужки вилазити на коня і здебільшого їздив на тачанці. Правда, не на броньованій – остання повинна була ледве пересуватися через свою надмірну вагу. А ще в «інгушській» кавбригаді чомусь не було комісарів. Інші «червоні» командири, зокрема П.Павлов, називали командування бригади «малодосвідченим». Поки маршкавбригада зі своєю броньованою тачанкою доїхала до Перекопу, війна з П.Врангелем закінчилася. Поки маршова кавбригада шукала свою армію в Криму, остання була виведена з півострова й перекинута під ст. Волноваха, де з півдня на північ, на десятки кілометрів, терміново розгортала фронт проти махновців. Маршова кавбригада змушена була вертатися з-під Перекопу на схід і своїм ходом йти на ст. Волноваху для з'єднання із силами тепер уже 2-го кінного корпусу. Із заходом до м. Мелітополь «інгушська» кавбригада повинна була перетнути весь махновський район і, втомившись, розташувалась на відпочинок у Царекостянтинівці та Попівці. Оскільки їй доручили супроводжувати збірний обоз кінармії, то рухалися «червоні» кіннотники неквапно. Сильні морози, що спричиняли серед бійців кавбригади навіть смертельні випадки переохолодження, примушували робити довгі перепочинки. Фактично «інгушська» кавбригада потрапила махновцям під гарячу руку цілком випадково, через нерозторопність свого керівництва.

Комбриг З.Яндієв зупинився в с. Попівці в будинку місцевого священика і наказав господарям гріти воду для купання, бо він перед цим якраз три місяці не мився і не міняв білизни, катаючись по Таврії на своїй броньованій тачанці. Версія його кунака Асланбека Шах-Гиреева про те, що комбриг не мав часу помитися, бо не виходив три місяці з боїв⁷¹, не витримує критики. Червоний командир П.Павлов авторитетно заявляв, що «інгушська» маршова бригада в боях участі взагалі не брала⁷². Коротше кажучи, комбриг-нечупара так і не помився. Махновці налетіли саме тоді, коли він, установивши кулемет на веранді священицького дому, вечеряв із попадею та попівною. Перша накрила розкішний стіл і частувала «пахучого» комбрига вишневою настійкою, а друга грала на гітарі «Яблучко». Як би розвивався цей вечір для З.Яндієва без махновців, можна лише гадати, але через раптове їх втручання інгушський комбриг уцілів лише дивом. Тікаючи від погоні, він упав із коня в недокопаний колодязь, в якому підоспілі махновці шаблею трохи поранили йому голову і зовсім вже збиралися убивати його або брати в полон, як були відігнані командирськими земляками, що вчасно прийшли на допомогу⁷³. Але врятувати комбрига ще не означало врятувати бригаду. Остання була розбита і залишила Попівку махновцям. Біограф З.Яндієва писав: «Бригада втратила багато людей відмороженими (так у тексті – *Авт.*) і вбитими»⁷⁴. Н.Махно, за

⁷¹ Шах-Гиреев А. Большие герои маленькой страны // www.ingushetia.ru/article/52.html.

⁷² Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 106.

⁷³ Дудар Мустанбайович Озієв був нагороджений іменною зброєю та шашкою саме за те, що «врятував від полону махновців Заама Яндієва» // www.galgai.ru/history/ingushi_istoria_i_veka_rodoslovii/95.html.

⁷⁴ Шах-Гиреев А. Большие герои маленькой страны // www.ingushetia.ru/article/52.html.

прийнятим у роки «громадянської війни» звичасм, зупинився в хаті священика, де з насолодою повечеряв і викупався в лазні, бо, на відміну від З.Яндієва, дійсно вже два тижні не виходив з боїв.

Зупинені біля ст. Великий Токмак «інгуші» оговталися. До них терміново прибув начдив Зведеної дивізії курсантів і підпорядкував бригаду собі, призначивши «інгушам» нового начальника штабу та комісарів. Після цього «інгушів» знову повели на махновців. Змивати ганьбу. Для комбрига З.Яндієва справа вигнання махновців із с. Попівки стала справжньою справою честі, і він таки «вигнав бандитів» із села через чотири дні, зібравши розпорошені сили бригади. Зауважимо, що зробити це виявилось досить легко, бо вже навіть через два дні в Попівці не залишалось жодного махновця⁷⁵. Маневрова група Н.Махна знялася вранці 11 грудня 1920 р. повним складом і рушила на південь у Новоспасівку. Зайняття З.Яндієвим порожнього села до сьогоднішнього дня оспівується в Інгушетії як славетна перемога, одна з найбільших в історії національної зброї⁷⁶.

Зібравши тіла своїх убитих одноплемінників, З.Яндієв звернувся до М.Фрунзе з проханням відвезти їх на поховання додому, в Інгушетію. Цікаво, що М.Фрунзе задовольнив це прохання, виділивши потяг і три вагони для 28 домовин найбільш шанованих інгушів, серед яких виділялися ад'ютант комбрига Муталієв та командир 1-го полку С.Азієв. З усього виходило, що ставлення до кавказців у «червоного» командування було кращим за їх ставлення до червоноармійців-слов'ян. Останніх, як правило, ховали в братерських могилах прямо на полі бою, часто навіть не зібравши документів і не повідомивши близьких про їхню загибель. У цій справі не все було просто. М.Фрунзе добре відчував настрій інгушів, які запросто могли дезертирувати з РСЧА після відмови командування. Їм якраз тільки і був потрібен привід. Уже рухаючись із Мелітополя на Попівку інгуші заявляли, що їдуть зовсім не до Волновахи, а «повертаються на Кавказ». У настільки відповідальний момент подібні інциденти М.Фрунзе потрібні не були, і «червоне» командування в спілкуванні з горянами стало толерантнішим.

У той час, коли махновці що є сили розганяли із Царекостянтинівки «осіб кавказької національності», 10 грудня 1920 р. М.Фрунзе наказав військам почати звужувати коло охоплення. Поки що все йшло згідно з планом. Н.Махно сам рухався в пастку. М.Фрунзе відчував, що успіх іде йому прямо до рук. Він таки створив «торбу» з близько 140000 бійців і, як висловився

⁷⁵ Асланбек Шах-Гіреєв, кунак і офіційний біограф З.Яндієва, в присвяченій останньому повісті «Великі герої маленької країни» відверто змагається в описанні подвигів свого героя з бароном К.І.Мюнхаузенем та йому подібними. Якщо вірити автору, З.Яндієв 8 вересня 1920 р. розбив Н.Махна під ст. Лозова, саме в той час, коли Н.Махно займав селище Велика Чернігівка на Луганщині за сотні кілометрів від Лозової. Потім, у дні військового союзу РПАУ/м/ із РСЧА, З.Яндієв, буцімто, особисто образив Н.Махна, примусивши його почервоніти й засоромитися в присутності «червоних» командирів 2-ї Кінної армії. Потім бригада З.Яндієва самотужки захопила Чонгарський міст, відкривши Червоній армії шлях до Криму, і т.д. і т.п. Особисто ж під час бою в с. Попівці З.Яндієв начебто вбив із кулемета «Льюїс» і нагана кілька десятків махновців, а їхній прапор упав у гній.

⁷⁶ 22 квітня 2006 р. газета «Сердало», зокрема, писала: «...саме бригада З.Яндієва розгромилла війська знаменитого Н.Махна й примусила його поїхати за кордон». Спасибі за гарні слова, але Н.Махно поїхав із Попівки не за кордон, а в Бердянськ.

С.Будьонний, «здавалось, він [Махно] сам залазив у мішок»⁷⁷. 14000 «червоних» проти 4000 махновців – це співвідношення приводило М.Фрунзе в захват від близького триумфу. Цей переможний настрій Є.Лихаревський коментував так: «Рух партизан у південному напрямку схвалювався червоним командуванням, бо, знижуючись на південь, партизани фактично йшли в тупик»⁷⁸.

Із ранку 13 грудня 1920 р. М.Фрунзе наказував В.Лазаревичу всіма силами перейти в загальний наступ, «безжально знищуючи всі зграї. До 16 грудня в смузі наступу до Азовського узбережжя не повинно залишитися жодного бандита». Наголошувалося, що всі задіяні військові підрозділи повинні наступати «узгоджено, плече в плече із сусідом, не залишаючи проміжків без вогневого зв'язку. Враховуючи рухливість супротивника, мати в тилу достатні резерви, і, по мірі просування, збільшувати бойовий порядок у глибину. У жодному разі на займати лінійного строю неперервним слабким ланцюгом». Дбайливо організовувати зв'язок і по фронті, й в глибину. Розвідку вести безперервно, широко використовуючи авіацію. Північна група Р.Ейдемана повинна була зайняти лінію Туркенівка – Старий Керменчик – Новопетриківка – Красноселівка, створивши другу лінію загородження з півночі. Р.Ейдман мусив бути готовим за наказом В.Лазаревича вдарити по махновцям в будь-якому напрямку⁷⁹. Не дивлячись ні на що, М.Фрунзе все-таки допускав можливість махновського прориву.

Тим часом, дізнавшись про наближення Н.Махна, Т.Удовиченко вирішив відбити у ворога Новоспасівку, аби зустріти гуляйпільське начальство в себе вдома, в якості переможця. За даними Бердянської повітової ЧК, Т.Удовиченко із загonom усього в 300 чоловік і з 2 кулеметами знаєцька напав на Новоспасівку. Два взводи «червоних» курсантів⁸⁰ та два ескадрони 3-го полку 2-ї спішеної кавдивізії були частково порубані, частково захоплені в полон⁸¹. Комуністи з їх числа були страчені⁸². «Рубали всіх, хто попався, навіть дітей» (звідки вони в кавполку? – *Авт.*). Махновці захопили в селі 2 гармати, 7 кулеметів, обози, знищили місцевий, щойно організований комуністами, ревком. У зв'язку з цим у Бердянську почали «циркулювати» панічні чутки про наступ 3000 удовиченківців на місто⁸³.

Одним із найбільших трофеїв Т.Удовиченка виявилася наявність добре діючого телефонного і телеграфного зв'язку з Бердянськом. Не гаючись, командир надіслав до міста ультиматум з вимогою звільнити селян та махновців з місцевої тюрми й очистити Бердянськ від «агентів Радянської влади». Попереджалося, що в противному разі повстанці захоплять місто і знищать усіх комуністів⁸⁴.

⁷⁷ Буденный С. Пройденный путь. Т. 3. – М., 1971. – С. 72.

⁷⁸ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» // Армия и революция. – 1921. – № 4/5. – С. 115.

⁷⁹ М.В.Фрунзе на фронтах гражданской войны. – М., 1941. – С. 462-463.

⁸⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19.

⁸¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 512.

⁸² Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции... – С. 94.

⁸³ ЦДАВОВУ. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19.

⁸⁴ Савченко В. Махно. – Х., 2005. – С. 323.

Варто зазначити, що бердянські комуністи вже давно не знали почуття міри у своїх характеристиках повстанцям і їхньому Батьку, навмисно дратуючи останнього і тим самим накликаючи собі на голову біду. Ну хто, скажіть, їх смикав за язика й примушував вигадувати нісенітницю, коли 4 жовтня 1920 р. бердянські «Ізвестія» писали, що в махновців «немає політичної програми», а Н.Махно в 1919-1920 роках «просто носився з місця на місце, знаходячи дике задоволення у вирі гульні й убивств. Це... ненормальна людина, яка знаходить втіху у звірячих убивствах»⁸⁵?! Навіть у звичайної людини, яка прочитає про себе щось подібне, виникне жагуче бажання навідатися до Бердянська і розібратися з видавцями газети. Коли ж у вас під рукою кілька тисяч загартованих у багаторічній партизанській війні бійців, то бажання це може стати просто непероборним.

Уранці 11 грудня 1920 р. махновці почали організовано покидати Попівку. Їх авангарди зранку виїхали на південний схід і схід. Потім, прикрившись ар'єргардом, головні сили махновців вирушили в район Новоспасівки. Після цього до с. Попівки прибула розвідка Зведеної дивізії курсантів⁸⁶. Місцеві жителі дезінформували її, розказавши, що махновців стояло постоем багацько, не менше 6000-7000 чол. Розвідники також піймали в селі двох дезертирів із 2-го кінного корпусу РСЧА, які підтвердили, що махновці покинули село вранці. Також розвідка доносила, що махновці вночі збиралися гнатися за «інгушами» й робити напад на ст. Великий Токмак і Чернігівку⁸⁷, але потім передумали, зібрали підводи і, за свідченням червоноармійця, який утік із полону, пішли на с. Білоцерківку.

Прочитавши ці донесення, начдив Зведеної зненацька дійшов думки, що «при великій рухливості супротивника його рух тепер на південь, можливо, є чисто демонстративним, з тим, щоб потім повернути на північ»⁸⁸. Про свої побоювання він негайно повідомив Мелітополь. Справді, якщо розмірковувати логічно, то одразу після об'єднання з Т.Удовиченком Н.Махно повинен був спробувати знайти щілину в ланцюгу частин, які його обступали, аби вирватися з оточення, а не «возитися з Бердянськом. В.Лазаревич насторожився. Настрої «червоного» командування у війні з махновцями 1920-1921 рр. були дуже мінливі. Н.Махна то розцінювали як повного нездару, то зненацька починали вважати мало не військовим генієм на кшталт Наполеона Бонапарта. І навпаки. Залежно від підозр, що роїлися в головах комбригів, начдивів та командармів.

А махновці тим часом по дорозі до Новоспасівки захопили Андріївку, де взяли в полон бійців місцевого загону Комітету незаможних селян та працівників Бердянської ЧК, що приїхали розправлятися із селянами. За розпорядженням Н.Махна всі вони, а також радянські працівники і місцеві

⁸⁵ Известия Бердянского уездного ВРК и парткома. – 1920. 4 жовтня.

⁸⁶ Зведена дивізія курсантів була сформована 20 жовтня 1920 р. з числа учнів вищих командирських курсів Петрограду, Києва та Харкова, коли в ході боїв з Російською армією П.Врангеля Південний фронт РСЧА потребував негайних підкріплень. У документах РСЧА цей підрозділ іноді паралельно проходить як Зведена стрілецька дивізія Південного фронту.

⁸⁷ У с. Чернігівка розташовувався штаб 3-го кінного корпусу М.Каширіна.

⁸⁸ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 107.

комуністи, загалом близько 30 чоловік, були порубані повстанцями⁸⁹. Серед махновців ніколи не було професійних катів. Страту виконували «добровольці на рубку», люди, які в такий спосіб, як правило, мстились радянській владі за завдані нею кривди.

Опівдні 11 грудня 1920 р. маневрові групи Н.Махна та Т.Удовиченка об'єдналися. Розвідка розташованої в околицях Бердянська 2-ї спішеної кавбригади змогла довідатись і повідомити про це В.Лазаревича не раніше 21 години. Доповідалося, що чисельність махновців після об'єднання зросла до 5500-6000 чол.⁹⁰ І до Бердянська їм залишалося всього 16 км по прямій.

Розділ 3. Бердянськ

Історіографія та краєзнавство радянської доби дуже не любили говорити про роль 2-ї спішеної кавалерійської бригади в подіях Азовської операції грудня 1920 р. Але саме цей військовий підрозділ мав охороняти Бердянськ від махновської небезпеки, і саме його бійці ночами стояли в дозорах навколо міста. 2-а спішена кавбригада чотириполкового складу була передана влітку 1920 р. 4-й армії В.Лазаревича зі складу 13-ї армії РСЧА. Бригада почала формуватися влітку 1920 р. у Приазов'ї, на території теперішніх Донецької і Ростовської областей. Потім, із початком врангелівського наступу на Таврію, частини кавбригади, ще до закінчення формування, в пішому порядку перекидалися по лінії Маріуполь – Бердянськ – Преслав прямісінько на фронт. Звідси і така сміховинна якість підрозділу – «спішена кавалерійська бригада». Деякі з джерел, наприклад, начдив 42 Єфімов, називають бригаду не «спішеною», а «змішаною», що теж, у принципі, правильно, бо частина її бійців, а командний склад так точно, все-таки їздили кіньми. Штаб кавбригади й її командир, товариш Бондарев, знаходилися в Бердянську. Місцева влада його бійців не особливо жалувала. За словами Єсаулова, підрозділи 2-ї спішеної мали «вбивчо-жалюгідний вигляд». Убивчо-жалюгідний вигляд прикрашала батарея тридцятипятигармат. В якості основи бердянського гарнізону з листопада 1920 р. у місті квартирував 4-й кавалерійський полк кавбригади, що продовжував формуватись⁹¹. Перспективи були окреслені перед спішеними бійцями і командирами досить чітко: «бригада... була призначена... для розгрому банди Махна»⁹².

Комбриг Бондарев не був новачком на антимяхновському фронті. В січні 1920 р. він, ще будучи командиром 365 полку РСЧА, брав участь у роззброєнні частин 3-го корпусу РПАУ/м/ під Олександрівськом⁹³. Пішовши на підвищення, Бондарев паралельно з головною посадою став і начальником міського гарнізону наприкінці листопада 1920 р. Він розмістив штаб бригади у готелі «Вікторія» на Азовському проспекті. У наказі № 3 начальника гарнізону від 22 листопада 1920 р. зазначалось, що всі військові частини, які знаходяться в місті, мають у дводенний термін зареєструватися в комбрига⁹⁴.

⁸⁹ Кубанін М. Махновщина. – Л., 1926. – С.116; ЦДАВОВУ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 566. – Арк. 27.

⁹⁰ РДВА. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 269.

⁹¹ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича... – С. 1.

⁹² БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. – С. 3.

⁹³ Красная звезда. – 1922. – № 3. – С. 9.

⁹⁴ ДАЗО. – Ф.Р. 73. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 30.

Значимо, що командування 2-ї спішеної бригади отримало наказ за підписом М.Фрунзе про оголошення махновців поза законом через штаб 13-ї армії лише 5 грудня 1920 р. М.Фрунзе настільки був упевнений в успіху Гуляйпільської операції, що не обтяжував себе розсилкою наказів на периферію. Війна з махновцями йшла вже дев'ять днів (з 27 листопада по 5 грудня 1920 р.), відбувалися кровопролитні бої, в яких уже загинули тисячі людей, а 2-а спішена кавбригада стояла з краю і не мала офіційного наказу.

Якщо вірити спогадам Лева Задова, «червоного» коменданта Бердянська, то вже наступного дня після засідання махновського РРПУ/м/ у с. Федорівка в Бердянську, через розвідників, стало відомо про плани махновського нападу⁹⁵. Як і в одних невеликих містах, інформація впливала назовні, розійшлася по місту й викликала паніку. Бригадна розвідка й надалі намагалася в міру своїх сил стежити за рухом та поведінкою махновців у навколишніх селах. Це теж було надзвичайно важливою справою, бо «Бердянськ [був] охоплений панікою. Згідно з чутками, Удовиченко готується напасти на місто. Загін махновців у 300 чол. людським поголосом роздутий до 3000»⁹⁶.

Комбриг Бондарев періодично інформував про махновські справи секретаря окружкому Волковича, голову окружного виконкому Т.Міхеловича і члена бюро військового комісаріату м. Бердянська С.Кару, виступаючи на засіданнях окружкому. На цих же засіданнях в якості постійного члена був присутній голова дорожньо-транспортної ЧК ст. Бердянськ Овчаренко. Офіційно він з 1918 р. вважався більшовиком, але «за сумісництвом» був також таємним агентом анархо-махновців. Усі розмови та плани бердянських комуністів і вояків, які їх охороняли, вчасно передавалися Н.Махну через агентурну мережу. Після 7 грудня 1920 р. Овчаренко залишив Бердянськ і приєднався до РПАУ/м/⁹⁷. Перед цим він устиг докладно вивчити всі плани більшовиків по обороні міста з дислокацією частин включно⁹⁸.

Інформація про махновські наміри щодо Бердянська була негайно передана Бондаревим у Мелітополь. В.Лазаревич відповів комбригу, що Н.Махно не здійснить нападу на Бердянськ, бо «південніше Бердянська стоять червоні частини». Йшлося про два полки бригади, що стояли на косі та в Матроській слободі. І комбриг повірив командарму. Пізніше радянські історики закидатимуть, що «командування 2-ї спішеної кавбригади, яке знаходилося в Бердянську, скептично відгукнулося щодо можливості наступу на місто й жорстоко поплатилося за це»⁹⁹. Так, бійці 2-ї спішеної сповна поплатилися за надмірну довіру їх командирів до думки начальства й їхнє невігластво у військовій справі.

⁹⁵ Цей факт знаходить підтвердження у спогадах Кузьми Кривоносова (БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны (Воспоминания старого большевика Кривоносова Кузьмы Михайловича). – С. 8).

⁹⁶ Смирнов Т. Бронепотяг № 4. – Запоріжжя, 1962. – С. 56.

⁹⁷ Заява Л.Задова про те, що Овчаренко перебував у махновців «на посаді командира «Чортової сотні» (тобто «Чорної сотні» – елітного підрозділу РПАУ/м/) (БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. – С. 4) неприйнятна. Командиром «Чорної сотні» з серпня 1919 р. до лютого 1921 р. беззмінно був Г.Троян («Гаврюша»).

⁹⁸ БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. – С. 5.

⁹⁹ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции... – С. 94.

Намагаючись проконтролювати місцевість навколо Бердянська, кілька полків бригади, цілими й поескадронно були недбало розіслані командуванням по сусіднім селам, що дало махновцям прекрасну можливість порозбивати їх поодиночі. 1-й та 2-й полки спочатку стояли «південніше Бердянська», але згодом були висунуті в Старопетрівку та Новопетрівку, аби прикрити Бердянськ зі сходу. 4-й полк до 12 грудня 1920 р. залишався в місті. 3-й полк складав гарнізон Новоспасівки. 7 та 10 грудня 1920 р. усі ескадрони 3-го полку 2-ї спішеної кавбригади були перебиті Т.Удовиченком.

6 грудня 1920 р. керманічі бердянських комуністів разом із командуванням 2-ї спішеної бригади сіли випрацьовувати план дій на випадок нападу махновців. Організацію оборони ускладнювала відсутність залізничного зв'язку. Гілка Бердянськ – Пологи не працювала. Підкріплення по ній до міста перекинути було неможливо. «Червоні» бронепоезди теж могли доїжджати в напрямку Бердянська тільки до ст. Єлизаветівки, бо далі, в 20 км на північний захід від Бердянська, був ще влітку 1920 р. підірваний залізничний міст¹⁰⁰. За місяць радянської влади ніхто його не відремонтував, і тепер бронепоезди, що чухкотіли по залізничній гілці Верхній Токмак – Бердянськ, до останнього не доходили. Хоча надії на їх гармати все одно були примарні. Бронепоезди призначались для того, аби застосувати їх під час можливого прориву махновців на захід, у тили 4-ї армії РСЧА, а зовсім не для захисту провінційного начальства. Але й це завдання бронепоездам було виконати складно, бо на ділянці залізниці ст. Пологи – Великий Токмак поволно теж було зіпсоване¹⁰¹.

Тому всі надії бердянський гарнізон та влада вирішили покласти лише на власні сили. Було вирішено, що всі комуністи та комсомольці мають бути негайно мобілізовані й прикріплені до загонів. 1-й загін, під керівництвом П.Дудко, повинен був базуватися в будинку окружного земельного управління по вул. Зеленій. 2-й загін, під командуванням начальника ЧК Денисова¹⁰², теж базувався на Зеленій. 3-й загін, яким командував безпосередньо Т.Міхелович, мав розташуватися «південніше Бердянська», тобто на косі. Це було найбільш зручне місце для начальника при захисті міста. 4-й загін мав базуватися в районі пошти та телеграфу по вулиці Італійській. Крім цих чотирьох, у місті були ще два комуністичних загони («загін Бобіка» та «загін комісара продзагону»), яким через невелику кількість бійців не надали порядкових номерів¹⁰³.

Окремої згадки заслуговує місцева ЧОП. У Бердянську ЧОП була комсомольською, до неї записували парубків одразу після їх вступу до міської комсомольської організації. Причому брали всіх, навіть 16-річних підлітків. Наприклад, Івана Тетерева, 1904 року народження. Коли в останнього через рік помруть батьки, його відправлять у дитячий будинок як соціально неспроможного, проте в грудні 1920 р. цей хлопчак з гвинтівкою ходив містом у складі комсомольського патруля і затримував підозрілих перехожих,

¹⁰⁰ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 117.

¹⁰¹ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 105.

¹⁰² Ще 31 липня 1920 р. С.Денисову була поставлена задача «підшукати необхідне приміщення для табору на 1000 осіб» (Карпенко В. ЧК Бердянська // Енциклопедія Бердянська. – 2013. – Т. 1: А-Л. – С. 613. І саме активізація махновських повстанців перешкодила реалізації планів створення бердянського концтабору.

¹⁰³ БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. – С. 4-5.

а потім намагався відстояти місто від нападу махновців¹⁰⁴. Бійці ЧОПу називали себе не інакше, як «комуністичним батальйоном», хоча ні кількістю, ні причетністю до армійських структур це формування похвалитися не могло.

Окрім цього, в наявності був караульний батальйон, якого Єсаулов цютовливо називає «місцевим»¹⁰⁵, та комендантська сотня повітового військкомату, яку Єсаулов чомусь називає «червоною». Загалом невійськові озброєні частини захисників міста, за підрахунками Єсаулова, налічували до 300 чоловік¹⁰⁶, призначених, в основному, для проведення у повіті каральних акцій: розстрілів і забирання в заручники непокірних селян.

Комуністична та комсомольська організації міста в повному складі були мобілізовані на захист «червоного» Бердянська. Але їх кількість була невеликою. За даними зведення інформаційного відділу ЦК КП/б/У про партійну роботу в Олександрівській губернії від 9 грудня 1920 р., у Бердянському партосередку нараховувалося лише 60 членів партії¹⁰⁷.

Отже, 300 чол. напіввійськових, плюс невизначена кількість спішених кіннотників. Напевно, останніх було багато, інакше їх число було б наведене. Комеск С.Тимченко говорить, що лише в одному 4-му кавполку налічувалося до 3000 чол.¹⁰⁸ Для кавполку це занадто багато, але, можливо, С.Тимченко помилився і навіть чисельність усієї спішеної кавбригади.

Нагадаємо, що кавалерійський полк РСЧА був організаційно самостійною тактичною адміністративно-господарчою одиницею. За штатним розкладом від липня 1919 р., у чотириескадронний полк кавалерійської дивізії мало входити 1152 чол.¹⁰⁹, в ескадронах мало бути по 210 чоловік. Із 1-м, 2-м, 4-м та рештками 3-го полків спішених кіннотників набиралася цілком достатня кількість солдат для організації повноцінної оборони міста. Враховуючи це, було імовірніше, що оточені з усіх боків махновці все ж таки не зважаться на штурм міста, побоюючись потрапити в «казан».

При всій скрутності ситуації, в якій опинився Бердянськ, не варто переоцінювати трагічність моменту в сприйнятті городянами. Життя брало своє і йшло своїм чередом. Досить яскравою ілюстрацією цього є діяльність міських освітніх установ, зокрема, Бердянської педагогічної школи. Зберігся протокол засідання шкільної ради цього навчального закладу від 8 грудня 1920 р. На зібранні обговорювалась сила силенна питань, включаючи відкриття 10 грудня першого класу в складі двох відділень, переїзд школи до будівлі чоловічої гімназії тощо. І жодного натяку на надзвичайні заходи, ні слова у зв'язку із загрозою місту з боку махновців¹¹⁰.

¹⁰⁴ БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева Ивана Кузьмича. – С. 1, 6.

¹⁰⁵ Єсаулов. Налет Махно на Бердянск... – С. 84.

¹⁰⁶ Єсаулов. Налет Махно на Бердянск... – С. 84. У радянській історіографії це число іноді неправильно трактувалося як кількість членів партійної організації Бердянська в грудні 1920 р. (Незнамова Т.М. КП/б/ України – організатор трудящихся масс на разгром махновщины. – К., 1971. – С. 11).

¹⁰⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1-5. – Спр. 630. – Арк. 2.

¹⁰⁸ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича... – С. 1.

¹⁰⁹ Дерябин А.И. Гражданская война в России 1917-1922: Красная армия. – М., 2000. – С. 30.

¹¹⁰ ДАЗО. – Ф. 3674. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7-7 зв.

...Комсомолец Іван Скориков на початку грудня 1920 р. працював політичним контролером пошти м. Бердянськ. В обов'язки парубка входило невідлучно знаходитися біля телефонного комутатора й особисто, власноруч, з'єднувати телефонуючих із керівництвом міста. Як правило, коли дзвонило начальство. Але вночі з суботи на неділю 11 грудня 1920 р. у Бердянськ із Новоспасівки зателефонував Батько Махно і зажадав з'єднати його з головою Бердянського ревкому Тевієм Міхеловичем¹¹¹. Відмовити «бандиту», армія якого стояла «під стінами» міста, комсомолец не зміг. Два «старих революціонери» стали розмовляти про справи.

Н.Махно довів до Т.Міхеловича свої умови, виконавши які останній міг уберегти місто від нападу. Як і Т.Удовиченко, Н.Махно жадав відпустити бранців з тюрми, в противному разі погрожуючи розгромом. Стару бердянську в'язницю махновці наївно висадили в повітря ще восени 1919 р., але ця установа з усіма своїми функціями перекочувала в інше приміщення. Т.Міхелович відмовив Н.Махну. Піти на пропозицію Батька значило для нього піти під трибунал¹¹². Н.Махно розумів це і дав старому товаришу час подумати до першої хвилини 12 грудня 1920 р.

Бердянці розмірковували про ступінь розумової розважливості Н.Махна. Безумовно, Н.Махно не дурень. Хто завгодно, але не дурень. А отже він має розуміти, що Бердянськ для нього – це тупик. Тут упираються в море залізнична гілка з Поліг і три ґрунтові шляхи, «прохідні тільки для махновців»¹¹³. А раз Н.Махно розуміє це, то він не стане нападати. Але гарантій махновської розважливості ніхто дати не міг. Це прокляте питання мусив вирішити для себе кожен бердянець особисто. І не лише бердянець.

11 грудня 1920 р., після довгих роздумів, командарм В.Лазаревич зненацька змінив своє ставлення до намірів Н.Махна в Азовській операції. Поїздка тачанок РПАУ/м/ на південь, здійснена в останні два дні, яка ще вчора так підняла настрій «червоним стратегам», почала видаватися все більше й більше підозрілою. А чи не морочить нам Н.Махно голову з цим своїм рухом на Бердянськ? І чи справді він не розуміє, що це – пастка?

¹¹¹ Керівник бердянських комуністів Тевій (Тев'є) Мойсейович Міхелович (1896-1920) народився в м. Олександрівську, в єврейській родині торговця бакалійними товарами. Закінчив місцеве комерційне училище із золотою медаллю, але в медичний інститут, як на його думку, Т.Міхеловича не взяли через належність до кагалу. Довелося їхати вчитися до Харкова на ветеринара. У 1917 р. Т.Міхелович кидає остогидле навчання й вступає в РКП/б/. У січні 1918 р. він вже висувається на керівні посади, стає головою Олександрівського повітового ревкому. У 1920 р. служить комісаром 46-ї дивізії РСЧА. З жовтня 1920 р. Т. Міхелович обіймає посади голови Ради робітничих і селянських депутатів Бердянська та голови Бердянського ревкому. Коли на початку 1918 р. Т.Міхелович був головою Олександрівського ревкому, то Н.Махно був його підлеглим, членом ревкому й головою слідчої комісії, яка проводила «червоний терор» у повітовому місті. Правда, на цій посаді Н.Махно довго не затримався. У нього був інший, аніж у більшовиків, підхід до революційного терору. Нині ж Н.Махно і Т.Міхелович знаходилися по різні боки барикад. Беручи телефонну трубку, Т.Міхелович не міг не розуміти, що ця розмова вирішує справу його життя і смерті.

¹¹² БКМ – Арх: Из личного воспоминания fundатора организации Бердянского Ленинского коммунистического союза молодежи 12 января 1920 года Скорикова Ивана Ивановича. – С. 5.

¹¹³ Есаулов. Налет Махно на Бердянск... – С. 82.

Можливо, він і не такий дурний, як вважає М.Фрунзе? Адже є і протилежні оцінки його полководницьких талантів. В.Лазаревич терміново сів перевіряти диспозицію частин своєї армії і залишився незадоволений їх розташуванням у районі Ногайська та болгарських колоній. Заслон на захід від Бердянська, біля берегів Азовського моря, був, на його думку, дуже слабеньким. Підозри В.Лазаревича підкріпила інформація, наведена членом РВР Південного фронту Вагером, який разом із Белою Куном приїхав у розташування 4-ї армії.

Вагер інформував командування про те, що в планах Н.Махна є спроба захоплення й пограбування великих міст з метою підняття свого престижу. «Наша розвідка виявила підготовку махновців до походу на Мелітополь, Бердянськ», – запевняв член РВР¹¹⁴. Тут було над чим задуматися. Ну, добре, Бердянськ. Це було заплановано задалегідь. Але як Н.Махно може планувати захопити Мелітополь, місце розташування штабу 4-ї армії В.Лазаревича, мозок Азовської операції? Адже Мелітополь знаходиться в глибокому тилу наступаючого фронту. Йти напролом – не в махновських звичаях. В.Лазаревич схилився до думки, що реально це можна було зробити тільки в разі прориву махновців на захід з-під Бердянська понад берегом Азовського моря. Тоді махновці справді могли на швидкості об'їхати правий фланг 4-ї армії, щоб потім, залишивши «червоні» війська позаду, вдарити прямо по ставці В.Лазаревича. На думку командарма, Н.Махно запросто міг зважитися випробувати удачу в подібній авантюрі. Тоді його рух на Бердянськ був просто демонстративним маневром. Ну, можливо, він і спробує напасти на Бердянськ, зайняти місто, якщо не зустрине в ньому належного опору, але все одно потім чимдуж попре на захід. І В.Лазаревич вирішив підстрахуватися.

Треба було максимально ущільніти оборону 4-ї армії на південно-західному фланзі. Для цього В.Лазаревич терміново на 12 грудня сформував окрему групу начдива 2, до якої увійшли кращі сили угруповання. Крім 2-ї Донської дивізії, її начдив отримав окрему Інтеркавбригаду та 3-ю бригаду Зведеної дивізії курсантів, а також, за рахунок Бердянська, 2-у спішену бригаду. За спинами цієї групи розташувався, зсунувшись на південь, 3-й кінний корпус у повному складі. Коли до Мелітополя дійшла інформація про те, що махновці зайняли Новоспасівку і погрожують бердянським комуністам нападом, це було сприйнято лише як запущена ворогом дезінформація. В.Лазаревич вже нікому не вірив. Бердянськ приносився в жертву. Крайній випадок, на думку командарма, настав.

Доля бердянських комуністів не цікавила вищих діячів аж ніяк. Ніхто нікуди їх евакуювати не збирався, хоча це можна було організувати за допомогою суден Азовської військової флотилії, зокрема, наявних у ній двох криголамів. До речі, гармати та кулемети цих суден, підведених до Бердянського порту, взагалі могли зробити Бердянськ недоступним для махновців, принаймні сильно допомогли б у обороні міста, але цього також ніхто не зробив. Навіть якщо припустити, що штормова погода завадить суднам флотилії виконати подібне завдання, був ще один варіант порятунку. Можна було залишити місто, відступити на косу, перекопати її в найвужчому місці в кілька рядів і на цьому вузькому фронті відбиватися від махновців хоч до потопу. Проте і цього зроблено не було. Найгіршим у ситуації, що склалася, було те, що бердянським комуністам неможливо було навіть просто сховатися. Принизливість цього кроку, напевно, не зупинила б їх, якби

¹¹⁴ Стрельбицкий И.А. Ураган. – М., 1977. – С. 141.

радянська влада не була владою нового типу. Ухильна поведінка для комуністів Бердянська була не менш небезпечною, ніж спроба опору, тому що вищестоящі власті гарантовано б звинуватили їх у боягузтві, саботажі й дезертирстві, що автоматично означало трибунал і вищу міру покарання. Наслідувати Овчаренка і зустрічати махновців хлібом-сіллю теж уже було пізно. Так що єдиним варіантом врятувати життя була спроба відбитися.

Пізніше учасники подій з «червоного» боку наступним чином пояснювали, чому війська Червоної армії не прийшли на допомогу місту: «Махно, готуючись до нападу, створив видимість підготовки до наступу на Мелітополь, сподіваючись на вихід наших частин з району Ногайськ – Бердянськ. І тим самим дезорієнтував наше командування»¹¹⁵. Думка В.Лазаревича швидко спустилася на місце. І командири «червоних» частин, і керівники «червоного» Бердянська почали зважати на те, що Н.Махно їх, можливо, просто дурить, лякає, відволікає увагу від своїх дійсних задумів. В.Лазаревич тим часом почав діяти. 11 грудня 1920 р. по прямому дроту він наказує підпорядкувати частини 2-ї спішеної кавбригади начдиву 2-ї Донської дивізії. У 00 год. 20 хв. 12 грудня невсипущий В.Лазаревич присилає наказ у Ногайськ начдиву 2 про необхідність ретельної підготовки до можливого прориву махновців на ділянці його дивізії. Наказ містив розгорнуті вказівки, як належить розташувати військові частини в районі Ногайська, аби махновці не прошмигнули тут на захід. Заключним акордом цієї пертурбації став наказ підрозділам 2-ї спішеної таємно вийти з Бердянська на захід, зайняти на фронті лінію між селами Дмитрівка та Іванівка (Луначарське)¹¹⁶ і вперто обороняти її. «Червоне» командування давало подібний наказ також з перспективою остаточно приманити махновців до Бердянська, який залишався практично беззахисний. Інтеркабригада, яка до цього стояла в Іванівці й навіть у с. Куцоуму, практично поряд з Бердянськом, відтягувалася в тилловий дивізійний резерв до Ногайська. Думалося, що якщо махновці й прорвуть у цьому місці фронт 2-ї кавбригади, то Інтеркавбригада підстрахує.

Розв'язка повинна була наступити вже швидко. За планами В.Лазаревича, 12 грудня 1920 р. північна завіса військ мала почати рішучий наступ. Проте цим планам не судилося здійснитися через одну дрібну обставину. У наказі, переданому 2-й спішеній кавбригаді в Бердянськ, не вказувалося конкретно, наскільки швидко цей наказ слід виконати. Уночі, відразу по отриманні? Начебто так, бо планувалося таємно покинути місто, а зробити це найкраще в темряві. Але вночі виходити з міста у степ ляхно, особливо коли поряд махновці. І тому командування 2-ї спішеної вирішило виконати наказ уранці 12 грудня 1920 р. і піти до Іванівки – Дмитрівки вже по видноті. Цим невеличким зволіканням командування 2-ї спішеної прирекло її на розгром.

Отже, ні в Бердянську, ні в Ногайську, ні в Мелітополі в другій половині дня 11 грудня ніхто не міг дати гарантії щодо можливого нападу Н.Махна на Бердянськ. Чим більше він погрожував це зробити, тим менше йому йняли віри, вважаючи все це ще одним махновським обманом. «Червоні» керівники Бердянська дуже сподівалися, що Н.Махно таки не наважиться напасти і накинути на себе зашморг остаточного оточення. Але своїм підлеглим цього, звичайно, ніхто не казав. Ця роздвоєність позиції, невпевненість важким каменем лежала на серці Т.Міхеловича.

¹¹⁵ Стрельбицкий И.А. Ураган. – М., 1977. – С. 141.

¹¹⁶ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 27.

Т. Міхелович багато про що думав, але тільки не про визволення запроторених до буцегарні бранців. Як тільки Батько Махно поклав телефонну трубку, комуністи, про всяк випадок, стали з подвоєною енергією готуватися до оборони. Власне, до захисту вони готувалися і раніше. Удень партійці та їх помічники працювали в установах, а на ніч, чомусь не особливо покладаючись на славних бійців 2-ї спішеної, збиралися разом, озброювалися і чекали нальоту новоспасівців. За підрахунками бердянських комісарів, «друга махновська столиця» могла виставити до 5000 бійців¹¹⁷, чий несподіваний візит явно б завдав клопотів повітовому начальству. Проте Т. Удовиченко відносно Бердянська поведився пасивно. «Чекає Махна», – вирішили бердянські комуністи. І не помилилися. Махно таки прийшов.

У суботу, 11 грудня 1920 р., відбулося засідання повітового комітету партії, на якому насамперед обговорювалося питання про проведення 12 грудня 1920 р. недільника. Суботники – само собою, але в планах комуністів було спонукати людей безкоштовно працювати ще і в неділю. Під час цього засідання присутні також почули про можливий напад махновців, і ревком дав необхідні вказівки про захист міста. Для загального керівництва обороною Бердянська була створена Надзвичайна Трійка у складі голови повітового ревкому, начальника ЧК та військового коменданта. Як правило, «трійки» в практиці комуністів використовували як органи позасудової розправи над контрреволюціонерами. У даному випадку, напевно, просто не стали вигадувати нічого нового.

О 18.00 11 грудня всі бердянські комуністи вже були в бойовій готовності. Ті з них, які вижили після подій наступного дня, згодом говорили, що їх сил для оборони було мало¹¹⁸. Але комуністи часто свої великі й малі поразки пояснювали тим, що в них було не досить сил. Такі пояснення треба перевіряти. Схоже, що сил для оборони було цілком достатньо. Не забуваймо, що попереджений – значить озброєний. А бердянські комуністи були вчасно попереджені про можливий напад. Місця по обороні міста теж були розподілені заздалегідь. На вечір мобілізованих розпустили, але вночі всіх військових, комуністів і комсомольців знову підняли по трезозі. Саме в цей момент командування 2-ї спішеної доповіло місцевому начальству, що отримало наказ вивести війська з міста.

У ніч 12 грудня 1920 р. комуністи з комсомольцями пішли на позиції. Причому не всі. Деякі з них, навіть відповідальні працівники, залишилися вдома, напевно, не вірячи в можливість махновського нападу. Італійська вулиця там, де знаходилися телеграф, телефон і пошта, була вже заздалегідь забарикадована. Зелена вулиця (нині Земська), де стояли будинки Земвідділу та повітпрокдому, була забарикадована теж. Караульний батальйон («карбат») та ЧОП мусили виставити в заставу частину своїх бійців. Ці загони попервах відігравали роль резерву, який мав кинутись у той бік, де визначиться головний напрям махновського наступу. В оборону міста пішли доблесні кати ЧК сухопутного і Особливого Морського відділу ЧК, а також придані чекістам для охорони червоноармійці. Озброєні чекісти вийшли на Петропавлівську площу і «вручили» себе в підпорядкування ревкому.

¹¹⁷ Есаулов. Налет Махно на Бердянск... – С. 84.

¹¹⁸ Там само. – С. 84.

Є цікава інформація про те, що махновський напад очікувався зі східного боку й «на партійних зборах було вирішено прийняти бій за межами міста»¹¹⁹. З іншого джерела відомо, як це збиралися зробити: «на підступах до міста й на Горі» в ніч з 11 на 12 грудня 1920 р. «була встановлена засада». Її чисельність і місце перебування залишаються невідомими. Ясно тільки те, що засада себе не виправдала, і те, що вона була зроблена бійцями 2-ї спішеної. Навколо всього міста були встановлені пости та дозори. У ніч з 11 на 12 грудня ЧОП виділив зі своїх лав патрулі, які ходили по місту. Особливу увагу комсомольці звертали на Гору, адже там, наверху, розташовувалися сади з виноградниками, і патрульним здавалося, що це саме підходяще місце для концентрації «бандитів»¹²⁰.

У ніч на 12 грудня погода була тиха, випав невеличкий сніг. Земля побіліла і стало видно набагато далі. Мешканці міста, які ще не встигли звикнути до комуністів, з острахом чекали махновців.

Першою фазою бою за Бердянськ слід вважати розгром махновцями увечері 11 грудня 1920 р. в Петрівці 1-го та 2-го полків 2-ї спішеної кавбригади. Ці підрозділи стояли якраз на дорозі з Новоспасівки на Бердянськ. Під час бою один із полків кавбригади підняв закат і в повному складі перейшов до махновців¹²¹. Зведення № 14 Олександрівського губревкома від 20 грудня 1920 р., повідомляючи про цю подію, говорило, що в районі ст. Новоспасівська та Петровська махновці «перерізували всіх радянських службовців і роззброїли 4-й полк¹²² 2-ї бригади». Далі зведення повідомляло, що «банда намагається прорватися в Маріуполь і на Дон»¹²³. Події цього вечора в Ново- та Старопетрівці відбилися й в «Історії міст та сіл Української РСР». Остання повідомляла, що банда Удовиченка перебіла в Новопетрівці весь радянський актив, відступаючи до Маріуполя¹²⁴. Безумовно, перед нами приклад того, як самі махновці розповсюджували чутки потрібного їм змісту, аби дезорієнтувати супротивника. Зі слів махновців виходило, що навіть у ніч з 11 на 12 грудня 1920 р. ніхто на Бердянськ наступати не збирався. Але насправді Н.Махно з товаришами думали не так, і «прикрашена» зрадою петрівська поразка остаточно ускладнила «червоному» Бердянську життя.

Коли ж саме махновці напали безпосередньо на Бердянськ? Це є досить цікавим питанням. Кільканадцять джерел, що описують цю подію, дають величезну розбіжність у показаннях годинників. Скажімо так, не занадто рано і не в сутінках, як пише дехто, намагаючись зробити несподіваність махновського нападу більш випуклою. Махновці напали тоді, коли на бердянський ринок зі скрипом уже їхали підводи, а радянські активісти йшли на закріплені дільниці працювати на недільнику. Вже добре розвиднілося, в центрі міста комсомольці роздавали листівки із зверненнями взяти участь у

¹¹⁹ Протоиерей Николай Доненко. Новомученики города Бердянска. – М., 2001. – С. 58.

¹²⁰ БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева... – С. 2.

¹²¹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 512.

¹²² Губернські власті в цьому випадку помилилися з номером полку. Гарантовано встановлено, що 4-й полк 2-ї спішеної кавбригади в цей час перебував у м. Бердянську і саме отримав наказ від начдиву 2-ї Донської таємно виступити з міста й відійти на захід до сіл Дмитрівка – Іванівка – Преслав.

¹²³ ДАЗО. – Ф.Р. 3389. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 73.

¹²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К., 1971. – С. 158.

недільнику. Саме в цей момент і прозвучали перші постріли. Дані архівних документів про близько 8 годину ранку видаються нам найбільш переконливими¹²⁵. Журнал бойових дій 2-ї Донської дивізії вказує, що «на 8 годину 12 грудня по висотам північніше Бердянська 2-3 версти з'явилася піхота супротивника невизначеної сили, і частини 2-ї спішеної вступили в бій»¹²⁶. Напевно, це були ті підрозділи, що вночі були поставлені в засаду. Ремарка П.Ашахманова про те, що біля Бердянська Н.Махно «розметав спішену кавбригаду»¹²⁷, лаконічно підводить рису під історією цієї авантюри.

Скільки махновців ходило на Бердянськ, це теж питання. Начдив М.Єфімов у своїй заяві писав, що 4000 чол. (3000 кавалеристів, 200 кулеметів та 4 гармати)¹²⁸. Ссаулов пише, що 5000, але це для красного слівця, аби лише як слід підкреслити махновську перевагу в силах. Комеск С.Тимченко взагалі згадував, що в нападі на місто брали участь об'єднані сили Н.Махна та Т.Удовиченка в кількості 10000 чол.¹²⁹ Справді, в страху очі великі. Радянські джерела немов змагаються в кількості, хто дасть більше. Махновські джерела більш стримані, аж до зворотного. В.Білаш згадує, що чисельність махновців під Бердянськом була не більшою за 3500 чол.¹³⁰, П.Аршинов «дає» ще менше – 3000 бійців. Комісар Бердянської пошти, який до 9 год. 50 хв. 12 грудня підтримував телефонний зв'язок із розташованим у Ногайську штабом 2-ї стрілецької Донської дивізії, передавав, що махновці напали на місто силами в три піхотних і один кавалерійський полк при двох гарматах¹³¹. Проте чисельність махновців у полках РПАУ ніколи не була сталою. До того ж, комендант Бердянська Л.Задов указує, що разом із махновцями на Бердянськ наступало «населення Новоспасівки»¹³², тобто так звані «махновці-поденники»¹³³. Розлучені селяни йшли на місто аби визволити запроторених до тюрми родичів і близьких, установити соціальну справедливість і поправити своє матеріальне становище, підірване багаторічною війною.

Враховуючи те, що кидок до Бердянська і назад до Новоспасівки треба було зробити надзвичайно прудко, Н.Махно або взагалі не взяв із собою гармат, або взяв їх тільки кілька. Різні джерела подають різні дані.

Після отримання інформації про вихід з міста частин 2-ї спішеної Трійка вирішила дещо переглянути план дій. Сили комуністичної самооборони було

¹²⁵ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 27.

¹²⁶ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 27.

¹²⁷ Ашахманов П. Махно и его тактика // Красный командир. – 1921. – № 24/25. – С. 11.

¹²⁸ ДАРФ. – Ф. 1235. – Оп. 96. – Спр. 137. – Арк. 352-353.

¹²⁹ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича... – С. 1.

¹³⁰ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 514.

¹³¹ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 27.

¹³² БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. – С. 5.

¹³³ «Махновцями-поденниками» прийнято називати селян, що підтримували махновців і махновську політику, але з вікових чи сімейних причин не перебували на постійній службі у РПАУ/м/. Проте, у випадку проведення масштабних одноразових операцій, коли була потрібна, в першу чергу, кількісна підтримка, вони запрошувалися Н.Махном чи іншими його командирами на допомогу. Озброївшись хто чим, ці повстанські підрозділи брали у військовій операції посильну участь, за яку в разі перемоги махновське командування розплачувалося з ними частиною військових трофеїв. Після цього «поденники» поверталися по своїх домівках, ховали зібране на війні і продовжували своє життя мирних хліборобів до нового прохання Батька.

тепер розподілено не на чотири, а на три загони. Уночі всі вони повинні були зайняти свої ділянки оборони. Перший, невеликий загін, розташувався на Горі при в'їзді в місто з боку Новоспасівки. Він повинен був зустріти махновців на підступах до Бердянська та якомога довше затримувати їх тут. Другий загін, найбільш чисельний і найбільш якісний у бойовому відношенні (у складі ЧК, міліції, і частково ЧОП) розташувався в центрі міста. Нарешті, третій, резервний загін, розташовувався на Зеленій вулиці в будинку № 18, у приміщеннях відділів Народної освіти та Земельного¹³⁴. «Червоні» ополченці були хоч і слабо, але поголовно озброєні рушницями і револьверами.

Було намічено чотири опорних пункти, цегляні будинки, в яких належало розмістити три загони і теоретично можна було відсидітися і відстрілятися. У них були влаштовані запаси набоїв і засили майже виключно комуністи. Декількома місяцями потому один із командирів Зведеної дивізії курсантів П.Павлов¹³⁵ резюмував потуги бердянських комуністів по захисту міста в одній фразі: «Незважаючи на те, що всі в місті знали про його облогу, правильного захисту організовано не було»¹³⁶.

Але в бердянських властей ще залишався зв'язок із зовнішнім світом, і місцевий ревком прохав термінової допомоги в Червоної армії. І вона була обіцяна!¹³⁷ Під час переговорів бердянців із «Начальниками військових частин» сторони дійшли наступного. Махновці, як правило, нападали на населені пункти на світанку, коли цивільне населення ще спить або сидить вдома, не «плутаючись» під ногами. Бердянськ не повинен був стати в цьому винятком, і, до речі, не став. Після нападу місцевим треба було протриматися 2-3 години, до приходу довгоочікуваної допомоги. Десь о 10-11 годині ранку допомога мала з'явитися й «закупорити Махна в бердянському мішку». На цьому й порозумілися. Відстрілюватися протягом трьох годин від наседаючих махновців було важко, але реально. Потім прийде допомога.

Допомога не прийшла взагалі. Бердянських партійців цинічно обдурили, принісши в жертву переможному фіналу військової операції. Допомога прийшла тільки на папері, коли штаб М.Фрунзе писав реляцію про збройне вибиття махновців із міста. «Паперовий бій» у Бердянську мав на меті замести сліди, аби ніхто не зміг присікатися до дій «червоного» командування.

В.Голованов писав із цього приводу: «...допомога не прийшла. Напевно, командарму 4 Лазаревичу не хотілося ламати повільний, поступальний хід керованої ним операції, що обіцяла, як здавалося, вірний успіх. Що у світлі цього успіху означала невелика відстрочка й, на жаль, невідворотна загибель кількох товаришів? Стратегічно вигідно було б, якби Махно якомога глибше затапив зуби в Бердянськ...»¹³⁸ Дехто з наших співвітчизників до сьогодні широко жалкує з приводу трагічної загибелі М.Фрунзе, зарізаного на

¹³⁴ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны ... – С. 8-9.

¹³⁵ Опрацювання друкованої «сліпим», дрібним шрифтом статті П.Павлова становить певні труднощі. Її характерною особливістю є те, що шматки тексту були переплутані при наборі, і в такому вигляді стаття побачила світ у 1921 р. у журналі «Армія та революція». Одна лише операція з правильного розділення статті на частини з їх подальшим правильним компонуванням потребувала чимало часу. Не дивно, що це джерело не використовували у своїх роботах попередні дослідники махновського руху.

¹³⁶ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 100.

¹³⁷ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны ... – С. 8.

¹³⁸ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 382.

операційному столі в 1925 р. Уцілілі бердянські комуністи та їх родичі що подію, мабуть, радісно вітали. Взагалі-то, бути комуністом у Бердянську було надзвичайно небезпечно. Тричі, у 1918, 1920 та 1921 рр. бердянська партійна організація практично винищувалася ворогами.

Опівночі 11 грудня 1920 р. вийшов час махновського ультиматуму. Трифон Удовиченко, командир Азовської групи РПАУ/м/, на правах земляка прислав бердянням лаконічну телеграму: «Іду на Ви»¹³⁹. Зазначимо, що ця історична фраза, яка належить київському князю Святославу Ігоровичу, була досить популярною серед отаманів часів національно-визвольних змагань. Наприклад, точно таку телеграму надіслав отаман Н. Григор'єв німецьким військам перед боєм за Миколаїв у березні 1919 р.¹⁴⁰

«Кадрові» махновці й новоспасівські «поденники» зробили нічний 20-кілометровий перехід з Новоспасівки, а також з Петрівки та Берестового¹⁴¹ до Бердянська й кількома загонами з різних боків підступили до міста¹⁴². Забезпечуючи тил основному угрупованню, що мало наступати на Бердянськ, махновський авангард 12 грудня 1920 р. зайняв с. Іванівку й обстріляв там роз'їзди 2-го кавполку Інтеркавбригади, що приїхали в село перевірити, чи зайняли тут позиції полки 2-ї спішеної кавбригади. Замість «спішених» у селі виявилися махновці. Тому Інтеркавбригада змушена була сама зайняти той відрізок фронту, на який не встигла відійти 2-а спішена¹⁴³. На виручку бердянським комуністам ніхто йти не те що не поспішав, а навіть і не збирався. Натомість, «червоні» командири робили все, аби укріпити лінію фронту на захід від Бердянська і не дати повстанцям можливості здійснити тут прорив на Мелітополь. Начдив 2-ї Донської 12 грудня 1920 р. видав наказ,

¹³⁹ Есаулов. Налет Махно на Бердянск... – С. 84.

¹⁴⁰ Киселев М.В. Годы огневые. – М., 1958. – С. 45.

¹⁴¹ 12 грудня 1920 р. до розташування підрозділів 2-ї бригади Зведеної дивізії курсантів вийшло 2 перебіжчики від махновців (імовірно, колишніх червоноармійців – *Авт.*), які розповіли, що їх загін ночував у с. Берестовому, а вранці 12 грудня виступив на Бердянськ (Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 100).

¹⁴² У сучасній історіографії махновського руху особливо живописно описує переддень махновського нападу на Бердянськ В.Голованов: «Махнові був потрібен саме жаж. Опівночі 11 грудня Бердянськ отримав лаконічне повідомлення з Новоспасівки: «Іду на Ви». Ця телеграфна пародія на Святослава заперечувала усі доводи розуму й правила тактики. Махно вирішив узяти Бердянськ *просто так*. Із свавілля. Щоб позлити й подратувати ворогів. Він і телеграму прислав спеціально – щоб був страх. Щоб знали: якщо Батько Махно чого захоче – він це вчинить усупереч усьому...» Ефектна цитата російського публіциста досить точно розкриває наміри Н.Махна. Ефект страху, елемент психологічної війни, звичайно, був, але не будемо забувати, що телеграму прислав не Махно, а Удовиченко. І навряд чи це була саме пародія на Святослава. І, нарешті, в Н.Махна був надзвичайно важливий тактичний аргумент. Узавши Бердянськ і розграбувавши його, він думав обдурити, й таки обдурив «червоних» командирів. Вони широко вірили, що наступного дня навантажені бердянською здобиччю махновці не зможуть просунутися на північ далі від Новоспасівки, і змушені будуть стати на відпочинок. Натомість Н.Махно таємно зосередив усі свої сили в с. Андріївці, набагато північніше Новоспасівки. Без Бердянського маневру «червоне» командування могло б цілком правильно розрахувати момент і місце махновського прориву.

¹⁴³ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 28.

аби всі тилові структури дивізії й обози були переведені з міста на захід у с. Інзовку¹⁴⁴. Він теж чекав спроби прориву махновців на захід.

Але Мелітополь, як не дивно, ніхто з махновців чіпати поки що не збирався. Їх цілком влаштував і Бердянськ. Напад на місто планувалося робити, використовуючи три напрямки: Петрову балку, Мерлікову балку і Кладбищенський спуск. О другій годині ночі 12 грудня Бердянськ уже був оточений¹⁴⁵. Поранений у ногу Батько Махно приїхав на позицію в критому фаєтоні. Вранці пролунали перші постріли. Це подавали умовний знак застави комуністів, що побачили махновців. Вистові негайно повідомили керівну Трійку, що махновці помічені в районі Петрової балки. Головні керівники оборони міста негайно дали наказ каральному батальйону та чопівцям передислокуватися до Колонії, аби в районі Близьких і Дальніх Макорт перекрити махновцям шлях до міста. Утім, оборона Бердянська була прорвана. Активність махновців біля Петрової балки виявилася лише військовою хитрістю, основного удару повстанці завдали в інших місцях, зокрема, Мерліковій балці.

Із журналу бойових дій 2-ї Донської стрілецької дивізії відомо, що погода вранці 12 грудня 1920 р. була сухою, подекуди зривався сніг, шляхи були в задовільному стані¹⁴⁶. «На 8 годину... по висотам північніше Бердянська 2-3 версти з'явилася піхота противника нез'ясованої сили й частини 2-ї спішеної вступили в бій»¹⁴⁷. Одразу після цього повстанці прорвалися в місто через «червоне» кільце оборони, розсипавшись по окраїнах. Загін, що знаходився на підступах до міста, був з ходу розбитий махновцями¹⁴⁸.

Ну а як же головна військова сила міста? Як же 2-а спішена-змішана кавбригада? Майже всі її підрозділи, що перебували в місті, були розбиті, розбіглися або здалися в полон. Рукопашний бій з махновцями спробували зав'язати на Базарній бійці 4-го полку. Куди там! Відразу ж було вбито 10-11 чоловік. Гарцюючи на конях, махновці стали рубати направо й наліво: стогін, крики, лайка, окремі постріли, іржання коней – все змішалось. Під їх напором «червоні» бійці побігли до моря, де кінні махновці не наважилися вести переслідування по тонкому льоду, і це врятувало багатьох від неминучої загибелі. «4-й полк взяв на себе майже всю силу супротивника, бився вперто, але, використавши всі боєприпаси, під натиском великих сил супротивника був цілком знищений, залишивши супротивнику 2 гармати»¹⁴⁹.

У полон до махновців потрапив штаб 2-ї спішеної разом з командиром, шістьма кулеметами і майже повністю 3-й кавполк¹⁵⁰. Точніше, його залишки. М.Єфімов писав, що 2-га спішена «під час набігу махновців здалась їм», була «знищена» Махном¹⁵¹. Є.Лихаревський у 1921 р. був з ним солідарний: «Частини Махна зім'яли й майже знищили 2-гу кавбригаду»¹⁵². Наступного

¹⁴⁴ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 28.

¹⁴⁵ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича... – С. 1.

¹⁴⁶ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 28.

¹⁴⁷ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 27.

¹⁴⁸ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны ... – С. 9.

¹⁴⁹ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 27.

¹⁵⁰ Внутренние войска советской республики: Сб. док.и мат. – М., 1972. – С. 562. В опублікований документ вкралася помилка. Насправді, йдеться про 4-й кавполк.

¹⁵¹ ДАРФ. – Ф. 1235. – Оп. 96. – Спр.137. – Арк. 352.

¹⁵² Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 116.

дня, 13 грудня 1920 р., у штаб 2-ї Донської дивізії прибув командир 4-го полку 2-ї спішеної з 7 вершниками. Спочатку начдив думав, що це і всі, кому вдалося втекти з Бердянська, але ні. 15 грудня 1920 р. близько 80 ущільлених червоноармійців 2-ї спішеної прибули в Новоспасівку¹⁵³. Це були ті щасливчики, які встигли височити на слизьке й перележати на нетривкому льоду Азовського моря безбездонний час, видаючи себе за трупи.

«Червоні» спішені кіннотники відмовлялися вірити в очевидне й були жорстоко покарані. Усі сподівалися, що Н.Махно не нападе, бо в с. Куце (нині частина с. Азовське) вже стояли бійці Інтеркавбригади, які реально могли вдарити махновцям у тил. Їм до Бердянська було всього 7 км навпростець. Але вони з честю виконали інтернаціональний обов'язок, реалізувавши наказ командування: «ніяких наступів на махновців до 13 грудня не здійснювати».

Серйозний опір вчинив 1-й ескадрон 4-го кавполку під командуванням С.Тимченка, та й то лише тому, що їм рано-вранці 12 грудня 1920 р. було наказано виступити з Бердянська до болгарського с. Преслав. Кіннотники вже встигли як слід розбуркатися, коли підійшли до Кладбищенського спуску. Саме в цей момент «червоний» комеск почув два рушничні постріли, а потім побачив, як шістнадцятеро ополченців щодуху тікають униз по спуску. Відчувши, що зараз усім стане непереливки, С.Тимченко наказав ескадрону стати в ланцюг і наступати на Гору. Не будемо забувати, що його кавалеристи були спішеними. І справді, досить скоро назустріч «червоному» ланцюгу показався ланцюг махновський. «Червоні» відкрили по ньому вогонь із кулеметів, і повстанці залягли. Аби підняти людей в атаку, махновські командири застосували давній і дієвий психологічний прийом, вигаданий ще Я.Озеровим. Отамани почали бити піхоту нагаями, проте навіть це не примусило її кинутись у фронтальний наступ. Махновці, навіть рядові й навіть під нагаями, надавали перевагу маневровій війні.

І справді, досить скоро до С.Тимченка з тилу прибула звістка, що Махно «числом до 2000 чол.» наступає понад морем від Єврейського кладовища. Аби не допустити махновців у тил, Тимченко залишив на Горі половину ескадрону з 4 кулеметами, а сам з іншою половиною кинувся на Ліски. Та зафізно. Усі лісовські вулиці, від моря і до Гори, вже займали махновські кіннотники, які ганялися за спішеними кавалеристами по всьому передмістю. Тимченківці вели бій до 12 години дня, допоки не були перебиті переважаючими силами ворога, а їх командир був поранений в ногу. З перебитою кісткою його заховали в одного зі співчуваючих комуністам жителів¹⁵⁴.

Махновський сотник Овчаренко разом із ввіреним йому підрозділом першим увірвався в місто, рухаючись від вокзалу по Зеленій вулиці. Махновці миттєво захопили штаб ревкому і перерубали його службовців, а Тевія Міхеловича закололи багнетом у серце. Оскільки полум'яний більшовик, слідуючи партійній моді, постійно носив свій партаквиток у кишені на грудях, то його теж прокололи багнетом, і цей артефакт згодом був виставлений для огляду в експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею. Уже в день похорону загинув 12 грудня було прийняте рішення перейменувати на честь Т.Міхеловича Петропавлівську площу¹⁵⁵. Згодом ім'ям голови Олександрівського ревкому було названо і одну з вулиць Запоріжжя (нині –

¹⁵³ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 28.

¹⁵⁴ БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнатьевича... – С. 2.

¹⁵⁵ Известия Бердянского Уездного ВРК и Паркома. – 1920. – № 94. – С. 2.

Поштова), яка і носила ім'я Тевія Міхеловича до 1952 р.¹⁵⁶, аж поки в рамках сталінської антисемітської кампанії не була перейменована на вул. Горького.

Головні сили повстанців наступали вздовж Воронцовської вулиці на «площу», а по Італійській вулиці – в напрямку ЧК, де і зіткнулися з першим опорним пунктом у будинку бердянської пошти. Останнє, що встиг по прямому дроту передати комісар пошти, це те, що в 9 год. 15 хв. бій шов на вулицях міста з успіхом на боці противника¹⁵⁷. Залишивши перестрілюватися з «поштарями» частину своїх людей, махновці просунулися далі й вступили в бій з другим опорним пунктом – у будинку ЧК. О 9 год. 50 хв. телеграфний зв'язок Бердянська з Ногайськом перервався. Запит начдива 2, чи встигла 2-а спішена бригада вийти з міста, залишився без відповіді.

Досить скоро через бездарне командування ревкомівська оборона завалилася. З якихось причин оборонці відразу трьох опорних пунктів вирішили не вступати в затяжну перестрілку з ворогом, а, залишивши свої укріплення, зібратися в купу, в єдиний загін, і спробувати пробитися через лави ворога¹⁵⁸. В.Голованов вважає, що махновці просто «вигнали захисників з укриттів, примусивши безладно відступати»¹⁵⁹. Але це сумнівне твердження. Зараз уже неможливо встановити, кому саме належала ця ідея, і хто, можливо, віддавав наказ. Ці люди поплавилися життям за свою ініціативу. Адже відступати було вже нікуди. Однозначно, це був прояв відчаю. Напевно, далеко не всі вірили в очікувану підмогу. І у власні сили теж.

Отже, бійці 3-го укріпленого пункту, продармійці, які закрилися в будинку повітпродкому («повітового продовольчого комітету»), без контакту із супротивником покинули свою позицію і вийшли на площу. Опорні пункти, безумовно, мали між собою телефонний зв'язок, і ця самовбивча ініціатива отримала відгук і у бійців інших опорних пунктів («поштового» та «чекістського»). Вони теж вийшли на площу, і вже під вогнем ворога об'єдналися в загін, якому відразу довелося відбивати махновський наступ з двох боків¹⁶⁰ одночасно. Махновці сунули по п'ятах, паралельно займаючи залишені комуністами будівлі. Останні відступали на Петропавлівську площу. У цей час колона махновців, переважно кавалерійська, що наступала на Бердянськ з іншого боку, прорвала оборону напівескадрону С.Тимченка, що прикривав спуск з Гори. Слідом за втікаючими пішими кіннотниками, жодному з яких не вдалося пережити цього бою¹⁶¹, вона рванула вниз по Кладбищенському спуску. З ходу, з гиканням і криками, махновці вступили в бій із загonom, що тепер виявився остаточно затиснутий у лещата.

Із цього моменту бій набрав відчайдушної форми. Кілька разів кидалися махновці на захисників міста, але ті знаходили сили відбивати атаки. У цьому їм надала допомогу батарея спішеної кавбригади, яка залишилася в Бердянську. Десь близько 9 години ранку чергова атака махновців відбулася

¹⁵⁶ Комсомолец Запоріжжя. – 1988. – 2 липня. – № 27. – С. 1.

¹⁵⁷ РДВА. – Ф. 1025. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 27.

¹⁵⁸ Повідомлення радянських істориків, зокрема В.Волковинського, про «особливо героїчний захист пошти й будинку ЧК» у Бердянську (Волковинский В. Махно и его крах. – М., 1991. – С. 192) слід вважати перебільшеними.

¹⁵⁹ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 382.

¹⁶⁰ Есаулов. Налет Махно на Бердянск... – С. 85.

¹⁶¹ «Півескадрону вирубано на Площі 12 грудня» (БКМ – Арх: Воспоминания Тимченко Степана Игнат'евича... – С. 2).

за участі кавалерії, яка зайняла фланги, і це стало вирішальним чинником. Спочатку махновська кіннота налетіла на батарею, де порубала обслугу, а потім врзалася в загін, що до цього часу вже був притиснутий до рибальського передмістя Ліски. Почалися «рубка» і рукопашний бій. Під стінами Петропавлівської церкви піхота лупила один одного прикладами й заширювала багнетами. До дев'ятої години ранку останніх членів комуністичного загону було перебито, Петропавлівська площа була залита кров'ю. На місці їх останнього бою лежало близько 80 остигаючих трупів.

Одна з комсомольських застав під час прориву махновців з Гори заховалася в балці недалеко від Петропавлівської площі. Згодом, заховавши зброю, її члени поодинокі йшли через площу ховатися в місто. Йшов через площу і шістнадцятирічний Іван Тетерев. Мимоволі в він змушений дивитися і на жертв бою. Навіть через 45 років не міг він забути весь жах цього видовища. «Ця трагедія ще й сьогодні не стерлася з моєї пам'яті, – писав він у 1965 р. – і коли я йду по площі, то в моїх очах воскресєє весь отой жах. Мені здається, що ось біля будинку № 36 лежить молодий боець із розрубаною навпіл головою, поряд лежить із розрубаними грудьми, а біля школи, на сходах, біля парадних дверей, – із відрубаною головою, і т. д.»¹⁶².

У роки радянської влади на місці останнього бою бердянських комуністів, комсомольців, радянських активістів і червоноармійців було збудовано автовокзал, а на пам'ять про загиблих Західний проспект було названо «12 Грудня». Хоча в день похорону загиблих було прийняте рішення перейменувати в «Проспект 12 Грудня» Азовський проспект¹⁶³...

Махновці спокійно розташували свої головні сили на одній із головних площ міста й зайнялися невідкладними справами.

По-перше, з тюрми були звільнені багатостраждальні заручники, які чекали на розстріл¹⁶⁴. За іронією долі, підступні плани М.Фрунзе врятували їм життя, адже, згідно з постановою «Особливої комісії по боротьбі з бандитизмом», махновців належало розстрілювати на місці. У Бердянську цього не зробили лише задля того, аби місто-пастка не втратило своєї привабливості в махновських очах. Взагалі для анархістів ще з часів революції 1905 р. було справою честі й особливої доблесті відбити приречених до страти товаришів. Якщо почитати останню написану Н.Махном статтю «Пам'яті Рогдаєва», то стає зрозумілим, що Батько відверто захоплювався справами старшого товариша, який не раз відбивав приречених друзів. У грудні 1920 р. це захоплення Н.Махна також проявилось. Не будемо забувати, що в молодості, в 1909 р., самого Н.Махна теж відбивали, але невдало, і він був змушений відсидіти в тюрмах близько 9 років. Збереглися перекази батька Тамари Хоменко, мешканки с. Преслава, про його визволення з бердянської тюрми: «Арештували його в цьому, в Бердянську... Одного разу наш батько взяв і пробовкався, що бачив Махна! І ось взяли його за базікання, заарештували і в тюрму. І ось все – до розстрілу. Кажуть: «Все! За базікання! Що ти поширюєш?! Чуєш, ми Махна уб'єм, ми Махна розгоним!»... «Давайте, – каже, – останє слово перед смертю – покурити...». А тут Махно бац!... Звільнили тюрму, відкрили двері і нас фьють!»¹⁶⁵

¹⁶² БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева... – С. 3.

¹⁶³ Известия Бердянского Уездного ВРК и Паркома. – 1920. – № 94. – С. 2.

¹⁶⁴ Савченко В. Махно. – Харків, 2005. – С. 323.

¹⁶⁵ Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – Т. 6. – С. 228.

По-друге, треба було як слід пограбувати комісарів, їхні установи, Держбанк та міські магазини. На складах міста знайшлася велика кількість набобів, що дозволило махновцям серйозно поповнити свої арсенали, які вичерпалися за два попередні тижні безперервних боїв¹⁶⁶. У повітовому фінансовому відділі махновцями були захоплені всі грошові знаки, а також золоті й срібні цінності, які вже встигла награтувати в міського населення Бердянська ЧК. Знушаючись зі службовців фінвідділу, махновці видали їм розписку, що повернуть усі конфісковані гроші й майно після перемоги «третьої соціальної революції»¹⁶⁷. Як свідчить доповідь Бердянського повіткому від 16 грудня 1920 р., махновці висадили динамітом усі каси й забрали всі наявні в місті гроші¹⁶⁸.

Після цього хлопці-махновці дістали заздалегідь заготовлені агентурою списки квартир «відповідальних партійних товаришів» і розграбували їх¹⁶⁹. Заяви деяких істориків, що махновці, мовляв, влаштували в Бердянську єврейський погром, не витримують критики. Просто серед бердянських активістів, з якихось невідомих причин, домінували євреї. Тож грабувати майно комуністів оминаючи єврейські квартири, було просто фізично неможливо. Під шумок нальотчики з махновських лав грабували й місцевих жителів, що не належали до числа «відповідальних партійних і радянських товаришів». І.Стрельбицький у своїй документальній повісті писав, що «Бердянськ знову піддався пограбуванню, 2000 селянських підвод протягом цілого дня вивозили з міста награбоване»¹⁷⁰.

Махновці мали чіткий намір тероризувати прихильників радянської влади. Як образно висловився В.Голованов: «Махно відкрив комуністам жили в Бердянську»¹⁷¹. Багатьох з останніх зарубали прямо на місці, в їх домішках. Як впливає зі спогадів І.Тетерева, начальник місцевої міліції С.Денисов замість того, аби бути на посту разом з підлеглими, спокійно спав дома (навіть шум бою не зміг розбудити його) і був зарубаний прямо в своєму ліжку¹⁷². Натомість у некролозі, опублікованому 23 грудня 1920 р., повідомлялось, що «тов. Денисов... загинув на посту»¹⁷³. А у міліцейській публікації 1967 р. взагалі живописалось: «Денисов, будучи оточений 12 бандитами, бився до останнього патрона, знищив кількох ворогів... і пав порубаний шаблями»¹⁷⁴. Такі ж «нестиковки» маємо і щодо свідчень про загибель А.Бушуєвої та А.Аркадьєва. І.Тетерев згадує, що секретар ревкому А.Бушуєва разом із рідною сестрою, «начальник» морського «особливого відділу» А.Аркадьєв

¹⁶⁶ Савченко В. Махно. – Харків, 2005. – С. 323.

¹⁶⁷ ДАЗО. – Ф.Р. 73. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 4. зв.

¹⁶⁸ За власть Советов: Сб. док. и восп. – Запорожье, 1957. – С. 206. Цікаво, що Бердянський повітком у своїй доповіді від 16 грудня 1920 р. спробував звалити на наслідки махновського нальоту також повну відсутність у місті палива, хоча махновці до цього абсолютно не причетні. Про дрова та вугілля на зиму повинна була подбати колишня бердянська комуністична влада, знищена анархістськими повстанцями.

¹⁶⁹ ДАЗО. – Ф.Р. 73. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 4 зв.

¹⁷⁰ Стрельбицкий И. Ураган. – М., 1977. – С. 141.

¹⁷¹ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 383.

¹⁷² БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева... – С. 3.

¹⁷³ Известия Бердянского Уездного ВРК и Паркома. – 1920. 23 грудня. – № 93. – С. 2.

¹⁷⁴ Денисов Сергей Кузьмич // Энциклопедия Бердянска. – 2013. – Т. 1: А-Л. – С. 427.

(насправді – Арон Островський)¹⁷⁵, «душа комсомолу», тіло якого порубали до невпізнанності¹⁷⁶, та інші товариші були зарубані беззбройні, у своїх ліжках. Але в некрологах писалось, що А.Бушуєва була вивезена і вбита за містом, а «тов. Аркадьєв загинув у бою на Лісках із гвинтівкою в руках»¹⁷⁷. Активістів вшали на ліхтарях, а здебільшого – відводили до моря в районі Лісок, де роздягали до білизни, а потім стинали шаблями.

Навколо місця езекуції досить скоро зібрався натовп співчуваючих і родичів жертв, які страшно кричали і плакали, наближаючись до місця розправи майже впритул. Потрапив на розправу і комсомолец-чекіст І.Скориков. Разом із двома товаришами, теж комсомольцями, Бутурліним та Мілашевичем, він обороняв місто на кулемтній тачанці. У розпорядженні рекомо був і такий вид зброї. Від близького розриву снарядом тачанка перекинулася і був важко поранений Мілашевич, який сидів погоничем на передку. Хлопці схопили пораненого товариша і потягли в бік моря, сподіваючись десь по дорозі заховатися і надати постраждалому першу допомогу. Але швидше, ніж вони це встигли зробити, їх помітили махновці. Бутурлін утік і заховався під перекинутим човном, Скориков же, кинувши Мілашевича в одному з дворів, все-таки був схоплений махновцями і поведений на «рубку». Його поставили в кінці шеренги приречених. «Працювали» конвеєрним методом. Поки перших вже рубали, останніх лише починали роздягати. Поки І.Скориков роздягався, якісь добрі люди схопили його ззаду за нижню сорочку і затягли в натовп, закривши комсомольця своїми тілами. Згодом його заховали на горищі, і головним неприємним спогадом про страту у ветерана партії залишилась лише згадка, як його волочили по землі. І.Скориков таки добре налякався, зійшовши з горища лише вранці 13 грудня 1920 р.¹⁷⁸

Але залишався ще 4-й укріплений пункт на Зеленій вулиці в будинку повітового Земельного відділу (Земвідділу)¹⁷⁹. Там забарикадувалося лише 14 (за іншими даними – 12, 13 або 17) бійців, переважно з комуністів та комсомольців міста. Керував обороною будинку Павло Дудка, що на початку 1918 р. був одним з організаторів бердянської «Червоної гвардії». Підлегли йому бійці чи то злякалися, чи просто не захотіли виходити на площу, і це врятувало їм життя. У той час, коли почався бій біля пошти і будинку надзвичайної комісії, до Земвідділу, нічого не підозрюючи, підїхало троє верхових махновців, які були перебиті комуністами рушничними залпами. На увагу цей епізод заслуговує передусім через те, що одним з убитих вершників був сотник Овчаренко, якого комуністи вважали зрадником та «іудою»¹⁸⁰.

¹⁷⁵ БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева... – С. 3; Известия Бердянского Уездного ВРК и Паркома. – 1920. 23 грудня. – № 93. – С. 1.

¹⁷⁶ Страницы истории Бердянской городской комсомольской организации. – Бердянск, 1984. – С. 16.

¹⁷⁷ Известия Бердянского Уездного ВРК и Паркома. – 1920. 23 грудня. – № 93. – С. 1, 2.

¹⁷⁸ БКМ – Арх: Из личного воспоминания fundатора организации Бердянского Ленинского коммунистического союза молодежи 12 января 1920 года Скорикова Ивана Ивановича. – С. 6.

¹⁷⁹ Там само. – С. 6.

¹⁸⁰ БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. – С. 5.

Цікаво, що сам товариш Дудка (Петров) ще в 1919 р. воював у лавах махновців, а вже пізніше перейшов до Червоної армії¹⁸¹.

Піднесені успіхом з Овчаренком, «земвідділівці» почали вицілювати інших махновців, які вешталися поодиноці, а часом і цивільних бердянців, які, незважаючи на бій, із цікавості та у справах повиходили на вулицю. Нескінченна війна вже привчила їх не звертати уваги на постріли. 16-річний Іван Тетерев, який, кинувши гвинтівку, якраз повертався додому по Зеленій вулиці. Аж ось, зненацька, знайомий йому чоловік, що йшов попереду, впав убитим. Бідолагу не врятувала навіть жовта пов'язка на рукаві, знак колишнього німецького військовополоненого. Переляканий Іван хотів було вже бігти назад, але, зустрівши знайомих, отямився, трохи поговоривши з ними. Й пішов додому. Тут у його полі зору з'явився здоровенний махновець на сірому коні, якого теж відразу вбили із засідки комуністи¹⁸².

О 8 годині ранку до будинку Земвідділу з боку Азовського проспекту підійшла вже велика група махновців, чоловік у двісті, що почали громити будинок бердянської міліції, який стояв неподалік. Не витримавши настільки жакливого видовища, захисники Земвідділу відкрили по махновцям вогонь залпами й розігнали останніх, тим самим видавши своє розташування. Цікаво, що було б, коли б захисники Земвідділу просто вирішили сидіти тихо, не показуючи видимих ознак життя?

Махновці швидко оговтались, розсипались в «мертвих зонах» попід стінами й досить скоро піддали будинок потужному кулеметному обстрілу. Кулемети були встановлені на даху протилежного будинку¹⁸³. Але й тут щастя було на боці комуністів. Відстрілюючись із гвинтівок, оточені «підбили кулемети»¹⁸⁴. Після цього махновці впродовж двох годин ходили навколо будинку, не вступаючи в перестрілку, аж поки об 11 годині не поставили на Азовському проспекті гармату. Проте оточені витримали й гарматний обстріл прямою наводкою, хоча махновцям удалося обвалити балкон і пробитись на перший поверх будинку¹⁸⁵. Переміщенням і встановленням гармати керував сам Н.Махно. На його фаєтон та групу кінних махновців, що тягли гармату, наткнувся І.Тетерев, який ніяк не міг повернутися з нічного дозору додому. Групу махновців оточував натовп цікавих та співчуваючих. Одна з присутніх жінок українською мовою порадила: «Хлопці, не їдьте туди, бо там засада!» Н.Махно, що вигулькнув з фаєтона, послухався жіночої поради і дав команду тягти гармату на Лазаревську вулицю, аби обстріляти будинок звідти.

Далі ж у переказах історії з обороною Земвідділу починаються «нестиковки». Згідно з версією, викладеною Єсауловим, захисники будинку вчинили справді неймовірний подвиг, щось на кшталт бою 28 панфіловців під Москвою. Тільки не будемо забувати, що цей бій – пропагандистський міф.

Отже, бердянський «былинник речистый» Єсаулов вів «рассказ» нічим не гірший, аніж О.Кривицький – творець міфу про 28 панфілівців. Згідно з Єсауловим, після трьох гарматних пострілів комуністи прицільним вогнем

¹⁸¹ Известия Бердянского Уездного ВРК и Паркома. – 1920. 23 грудня. – № 93. – С. 2.

¹⁸² БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева... – С. 4.

¹⁸³ Страницы истории Бердянской городской комсомольской организации. – Бердянск, 1984. – С. 13.

¹⁸⁴ Єсаулов. Налет Махно на Бердянск... – С. 85.

¹⁸⁵ Страницы истории Бердянской городской комсомольской организации. – Бердянск, 1984. – С. 13.

змогли відігнати від гармати обслугу, і впродовж двох годин не підпускали її назад. За цей час махновці зробили спробу пролізти до будинку з боку двору, а також від Жуковської вулиці, але й ці виправи були марними. Комуністи позицію не здавали. Нарешті, о 13.00 махновці підкотили ще дві гармати, напевно, трофейні, які з Олександрівської та Лазаревської вулиць почали гатити по будинку. Комуністам довелося відійти в глибину будівлі, і тоді заговорила ще й третя гармата. За півгодини обстрілу було випущено близько 50 снарядів, що зробили з будинку решето, але з його захисників загинув лише один. Коли ж артобстріл закінчився, навколо Земвідділу встановилася якась нереальна тиша. Було лише чути, як десь далеко в місті торохтять колеса й сопуть коні, наче махновський обоз уже залишав Бердянськ. І справді. Авангарди махновців уже вирушали на околиці міста. Але залишати в спокої непокірних ворогів було не в махновському стилі. Майже година проминула, аж поки з'явилася штурмова група махновців. «Земвіддільці», намагаючись не бути поміченими через вибиті вікна, без жодного пострілу відійшли углиб будинку й згрупувалися біля гвинтових сходів, що з'єднували поверхи. Махновці вскочили на перший поверх і, обнишпоривши його, підійшли до сходів, вхід на які закривали масивні двері. Відкривши їх, троє махновців із наганами напоготові показали поблизу основи сходів і відразу впали, прошиті кулями оборонців. Залишивши трупи, інші махновці забралися геть, проклинаючи комуністів страшними словами¹⁸⁶. Симптоматично, що Єсаулова повірили і переповіли його оповідь чимало авторів, зокрема, В.Голованов¹⁸⁷.

Утім, ці автори писали через багато років після подій 12 грудня 1920 р., не будучи, до того ж, їхніми учасниками. Натомість, ще навесні 1921 р. про цей епізод у значно скромнішому стилі писав один із командирів Зведеної дивізії курсантів П.Павлов: «...з приміщення Земвідділу 17 комуністів рушнично-кулеметним¹⁸⁸ вогнем відбивали бандитів. Тільки після того, як була підвезена гармата й [прямою] наводкою почала руйнувати дім, захисники Земвідділу припинили бій, при чому 16 із них вдалося врятуватися»¹⁸⁹.

Розповідь П.Павлова повністю підтверджується спогадами Кузьми Кривоносова, завідувача дошкільним підвідділом повітового відділу Народної освіти. Це безпосередній учасник подій, один з оборонців будівлі. У цьому історичному для Бердянська будинку, крім Земвідділу, знаходився також і відділ Народної освіти, тому К.Кривоносов туди і з'явився охороняти від махновців з револьвером в руках своє робоче місце. Так-от, розбіжності з версією Єсаулова починаються після того, як махновці підкотили гармату до будинку. Вони пострілами розбили його ріг, і цього виявилось досить, аби оборонці будівлі вирішили, що продовжувати відстоювати позицію не є можливим. Тим більше, що існувала можливість покинути будинок через задній двір. Групками по двоє-троє чоловік вони виходили через двір і пробирались на Набережну, а потім розходилися в різні сторони по криївках.

¹⁸⁶ Єсаулов. Налет Махно на Бердянськ... – С. 85.

¹⁸⁷ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 382.

¹⁸⁸ З повідомлення комдива П.Павлова (Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 100) виходить, що озброєння захисників Земвідділу не було таким уже убогим, як про це писав Єсаулов. На озброєнні в оборонців був навіть кулемет.

¹⁸⁹ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 100.

Саме так і закінчилася оборона будинку Земвідділу¹⁹⁰. Про одну гармату, яка стріляла прямою наводкою по Земвідділу, пише й бердянська комсомолка Полевая (Семененко), безпосередня учасниця подій 12 грудня 1920 р.¹⁹¹

Згідно зі спогадами очевидців подій, з бердянцями (якщо тільки не було очевидним, що вони належать до «когорти» комуністів, комсомольців, радянських працівників та червоноармійців) махновці в багатьох випадках поводити себе досить коректно, а то й чемно. Що, до речі, врятувало життя не одному їхньому ворогові. Так, до будинку комуністів Белікових удень підійшла група махновців, аби убити їх, але вдома господарів не застала. Молодший з них, Шура Беліков, з товаришем заздалегідь заховалися в сусідів, Тетеревих. Махновці зайшли й до сусідів. Для того, аби «карателі» не зайшли до кімнати, де переховувалися хлопці, вистачило заступництва господині, яка попросила махновців не заходити в приміщення, де лежить її важкохвора донька. Махновці лишень заглянули через поріг, справді побачили хвору дівчинку на ліжку й пішли, хату ніхто навіть не обшукував¹⁹².

В інших місцях спостерігалось щось схоже. Кузьма Кривоносов, вискочивши з будинку Земвідділу через задній двір на Набережну, пішов у бік Східного проспекту, додому. Аж ось його зупинив махновець, що спішився. Виявилось, що Східний проспект перекритий махновцями і міщанам ходити по ньому забороняється. «Не дозволяється, так і не треба» – відповів К.Кривоносов, розвернувся і пішов назад. Махновець не питав у нього документів і не обшукував, інакше К.Кривоносов навряд чи мав би можливість згодом написати свої спогади. Адже при обшуку обов'язково був би виявлений револьвер, який знаходився у Кузьми під пальтом, за поясом¹⁹³.

Тоді як махновці спрямували в Бердянську весь свій гнів проти комуністичного активу, а не проти городян загалом, бердянці досить відсторонено дивились на «червоних» оборонців міста, не поспішаючи приходити їм на допомогу. На це натякав у своєму вірші «Траурний день» Ф.Курбатов, назвавши мешканців міста червоними і глухими, і воєнком 3-го полку, який на траурному мітингу заявив: «Ми ховаємо більше 80 товаришів – це все жертви вашої байдужості. Тепер не повинно бути нейтральних глядачів подій... Не було б байдужості багатьох, не було б так багато жертв»¹⁹⁴. Після відновлення радянської влади в місті бердянці підозрювалися в активній співпраці з махновцями, переховуванні поранених повстанців та зброї, видачі махновцям комуністів, участі в розтягуванні державного майна.

Згодом жорстокостями, заподіяними махновцями в Бердянську та на його підступах, комуністи лякали людей. Традиція живописання «бердянських жаків» має давню і «славну» традицію. Досить швидко «Бердянський розгром» отримав міжнародний резонанс. Через півроку після описаних подій, 19 липня 1921 р., у Москві розпочався Перший міжнародний конгрес профспілок, який у середовищі соціалістів усіх мастей прийнято скорочено називати Профінтерном. Значну частину його делегатів склали люди, які співчували анархізму й анархо-синдикалізму, особливо французька делегація.

¹⁹⁰ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны ... – С. 9-10.

¹⁹¹ БКМ – Арх.: Мои воспоминания о налете банды Батька Махно на гор. Бердянск 12 декабря 1920 года. – Инв. № 169.

¹⁹² БКМ – Арх: Воспоминания комсомольца 20-х годов Тетерева... – С. 5-6.

¹⁹³ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны ... – С. 10.

¹⁹⁴ Известия Бердянского Уездного ВРК и Паркома. – № 94. – С. 2.

Російські анархісти, що сиділи на той час у московській Таганській тюрмі, чекаючи неминучої розправи, пішли ва-банк й оголосили на час роботи конгресу голодування, протестуючи проти їх політичного переслідування. Європейські делегати занепокоїлися: а чи не водять їх за носа товариші комуністи? Французький анархіст Гастон Леваль зміг пробитися до тюрми, де зустрівся з колишнім головою махновської реввійськради В.Воліним, і той 5 годин чистою французькою мовою вводив його в курс справ. Опісля цього відомі анархісти Е.Гольдман та О.Беркман звернулися з протестом до В.Леніна та Ф.Дзержинського. І комуністи вирішили заспокоїти делегатів Профінтерну, прочитавши їм доповідь про «справжнє обличчя» російського анархізму. Доповідь було доручено підготувати «улюбленцю партії», головному редактору газети «Правда» Миколі Бухаріну. Він повинен був уміло очорнити анархістів в купі з махновцями¹⁹⁵. Бердянськ у доповіді Бухаріна посів місце одного з убивчих аргументів.

М.Бухарін наводив¹⁹⁶ буцімто «витяги з повідомлень Штабу Українського фронту... «12/ XII. 1920. Бердянськ. Махновські анархісти зарубали й розірвали на частини, під керівництвом самого Махна, 83 комуністів, серед яких одного з кращих працівників на Україні тов. Михаловича (так у тексті – *Авт.*), виривали руки, рубали ноги, розпорювали животи, заколювали багнетами, забивали до смерті молотками». Цікаво, що історик П.Щоголев у своїй передмові до нарису К.Герасименка теж наводить витяги зі зведень штабу «Українського фронту», які стосуються 12 грудня 1920 р. Читасмо. «12/ XII. Нальот на Бердянськ. Анархо-махновці протягом трьох годин під проводом самого Махна зарубали і зарізали 83 комуністів, в тому числі одного з кращих працівників України Махалевича (так у тексті – *Авт.*), викручували руки, відрубували ноги, розпорювали животи, заколювали багнетами, зарубували сокирами».

В обох прочитаннях цього зведення найбільшу цікавість викликають останні словосполучення. Бійці головного махновського з'єднання після цілої низки вдалих нападів на обози червоноармійських частин у грудні 1920 р. були досить добре озброєні та забезпечені. Йти в бій на комуністів з молотком чи сокирою в якості зброї в них ніякої потреби не було. Тут мова йде про селян-«поденників» із приазовських сіл, які знову пішли з Н.Махном на Бердянськ. До якого ж стану відчаю і ненависті комуністам треба було довести місцевих селян за неповний 1920 р., аби вони при першій же можливості кинулися рубати їх сокирами та гамселити молотками?!

Так все ж таки, чим били махновці комуністів – молотками чи рубали сокирами, викручували руки чи виривали їх? Правда це все чи просто пропагандистська вигадка для красного слівця й наївних профспілкових діячів? Що це за штаб Українського фронту? Штаб М.Фрунзе? Але ж він носив іншу офіційну назву. Вичерпної відповіді на ці питання немає й досі. Але «звірства» махновців і досі вигулькують на сторінках історичних статей. Зокрема, донецький історик Т.Беспечний указує, що в Бердянську «було по звірячому зарубано 86 чоловік, серед яких 40 комуністів. Червоноармійцям

¹⁹⁵ I международный конгресс революционных профессиональных союзов. Стенографический отчет. – М., 1921. – Бюллетень № 15. – С. 10-11.

¹⁹⁶ Бухарін М. Доповідь перед учасниками Першого міжнародного конгресу профспілок 19 липня 1921 р. // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 60.

відрубували руки й ноги»¹⁹⁷. Директор Бердянського краєзнавчого музею Л.Ноздріна називала у своїх публікаціях ці події не інакше як «кривавою зорею гуляйпільського батька»¹⁹⁸.

В.Голованов живописав: «Сонце, що зійшло, освітило 82 трупи. Історики істпарта не забувають додати, що 40 загиблих були комуністами»¹⁹⁹. Чому саме 82? Адже В.Голованов у описі цих подій явно користувався лише спогадами Єсаулова. А Єсаулов конкретно пише про 86 трупів²⁰⁰? Де ділося чотири трупи? На тій же сторінці В.Голованов пише: «О четвертій годині дня Бердянськ отримав як останню згадку про Махна вісімдесят покійників»²⁰¹. Де на цей раз поділося ще 2 трупи? Ще одна загадка бердянської історії.

За архівними даними, в бою за Бердянськ загинуло до 100 осіб, серед них 11 комуністів²⁰². Якщо ж взяти дані з доповіді Бердянського повітпарткому «Про становище в місті після нальоту банд Махна» від 16 грудня 1920 р., то «вбитих зведено до 100 чоловік; поранених не з'ясовано... Серед убитих – голова ревкому тов. Михелович і ще до 10 комуністів...»²⁰³.

У травні 1922 р. Верховний трибунал при ВУЦВК зробив спробу розцінити події 12 грудня 1920 р. як кримінальний злочин, вчинений Н.Махном й Т.Удовиченком. Слідчий Харченко звинувачував Н.Махна, що 12 грудня 1920 р. його «бандою» «при нальоті на Бердянськ на західній стороні міста було зарубано до 100 чол. червоноармійців та радянських службовців, тут же його співучасником Удовиченком було розграбовано багато складів і розбито з гармат шість будівель»²⁰⁴. Єсаулов писав, що Н.Махно напав на місто аби «повідрубувати голови комуністам і прихильникам радянської влади, погромити установи, пограбувати й потішити свій «буйний нор»... Не очевидно важко собі уявити, що пережив Бердянськ і його 30000 населення за десять годин перебування в ньому махновців: 86 порубаних і зневічених трупів..., розгромлені та пограбовані Радянські установи, звалтовані жінки – ось результат махновської прогулянки по Бердянську»²⁰⁵. Протоіерей М.Доненко додає ремарку, що поряд із комуністами було вбито багатьох городян, яких ніхто не рахував. Місцеві жителі ховали своїх загиблих окремо від комуністів²⁰⁶.

Традиція «бердянських жахів» збереглася і в сучасній російській літературі. Так, автор «історичної хроніки» В.Теліцин пише про бердянські події наступне: «Полонених не брали: занадто свіжі ще були в пам'яті розповіді Марченка про кримську трагедію. Особливо безжальні були

¹⁹⁷ Беспечный Т. При широком поле... // Донбасс. – 1989. – № 5. – С. 90.

¹⁹⁸ Ноздріна Л. Кривава зоря гуляйпільського батька // Південна зоря. – 1989. 22, 25 липня.

¹⁹⁹ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 382.

²⁰⁰ Єсаулов. Налет Махно на Бердянськ... – С. 86.

²⁰¹ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 382.

²⁰² РДВА. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 172; Спр. 182. – Арк. 7.

²⁰³ ДАЗО. – Ф.Р. 73. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 6. У цій доповіді вказується, що Махно напав на місто о 8 годині ранку. Ряд мемуарів і документи комуністів називають часом нападу шосту або сьому годину ранку, що свідчить швидше про те, що комуністи до нападу готові не були і на годинники не дивилися. Усе відбулося для них несподівано.

²⁰⁴ ЦДАВОВУ. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 566. – Арк. 27.

²⁰⁵ Єсаулов. Налет Махно на Бердянськ... – С. 83.

²⁰⁶ Протоіерей Николай Доненко. Новомученики города Бердянска. – М., 2001. – С. 60.

махновці до червоних курсантів і чекістів: їх рубали шашками, поранених добивали багнетами, а трупи підвішували на ліхтарних стовпах»²⁰⁷. Коментуючи цитату, зазначимо, що можна впевнено казати: жодного «червоного» курсанта в Бердянську 12 грудня 1920 р. не було. Також не раз і не два писали «червоні», як ще 10 грудня 1920 р. у Новоспасівці махновці «порубали селян, жінок і дітей, не оминули й стариків»²⁰⁸. Вірити подібному – зовсім не знати, чим була Новоспасівка для махновського руху.

О 14.00 12 грудня 1920 р. махновці почали спокійно відходити з міста²⁰⁹. Вони могли затриматися довше, бо РПУ/м/ планувала розмножити в бердянській типографії листівку «Чорна зрада більшовиків», у якій пояснювалися причини війни махновців з комуністами²¹⁰. Махновці думали, що, прочитавши її, червоноармійці почнуть масово переходити на бік повстанців. Проте надрукувати листівку не вдалося. Працівники бердянської друкарні розбіглися й ховалися по домівках, працювати було нікому.

Бердянськ був необхідним Н.Махну, аби ввести в оману «червоне» командування й продемонструвати червоноармійцям шалену лють своїх вояків. І те, й інше йому вдалося. П.Аршинов називав бій за Бердянськ серйозним «ударом» по «червоним»²¹¹. Затримуватися в місті штаб РПАУ/м/ на чолі з В.Білашем теж не бажав. Концентрація більшовицьких військ не давала спокою. Справді, маневр РПАУ/м/ на Бердянськ удався на славу, але тепер треба було повертатися на північ і починати бої по прориву з оточення. Начштабу повстанської армії пише, що передові частини РПАУ/м/ о 20.00 12 грудня 1920 р. уже відпочивали в Новоспасівці. О 17.00 з Бердянська виїхала наступна частина «об'єднаних махновців». Вона подалася подалі на північ, аби встановити лінію контакту із супротивником.

Ті бердянські жителі, які, набравшись сміливості, повиходили з домівок, могли спостерігати, як по Василівському шосе²¹² махновці везли з міста на підводах своїх убитих і поранених. Нестор Махно супроводжував цю сумну процесію. Покидаючи місто, він їхав на фаєтоні, кричав і лявся, погрожував кулаком міщанам, що стояли на узбіччі: «Підождіть! Я ще прийду...!» У цей момент розвідникам Бердянської ЧК, комсомолкам Юлінії та Ольгіній, удалося близько підійти до нього. Проте чекістські агенти у спідницях не мали при собі зброї, аби вчинити замах на Нестора Махна²¹³.

Відпочивши в місті, основні сили махновців зранку наступного дня, 13 грудня 1920 р., вирушили з узбережжя Азовського моря на північ, цілком готові до здійснення прориву. В обідню пору в Бердянську не залишилося махновців, крім небагатьох поранених, яких удалося прилаштувати в приватних помешканнях на лікування.

²⁰⁷ Телицин В. Нестор Махно. – М. – Смоленск, 1998. – С. 370.

²⁰⁸ БКМ – Арх: Из личного воспоминания fundатора организации Бердянского Ленинского коммунистического союза молодежи 12 января 1920 года Скорикова Ивана Ивановича. – С. 5.

²⁰⁹ Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 513.

²¹⁰ Напередодні подій ця листівка вже була надрукована в штабній польовій типографії РПАУ/м/, і в махновців був готовий набір.

²¹¹ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 181.

²¹² Шлях з Бердянська на сучасне село Нововасилівка Бердянського району.

²¹³ Страницы истории Бердянской городской комсомольской организации. – Бердянск, 1984. – С. 16.

Про спробу «червоних» військ заблокувати махновців у Бердянську пише лише один В.Телицин²¹⁴. За його версією, командування 4-ї армії встигло чи то 12-го, чи то вже 13-го грудня підвести війська до міста. «Повстанці вперто відстоювали позиції на східному напрямку, більш зручному для відступу. Атаки «червоних» слідували одна за одною. До полудня всі атаки були відбиті, і, залишивши перед позиціями махновців сотні трупів, радянські частини в безладі відступили. А о 14 годині дня Махно дав наказ своїм загонам відходити». Відносно прочитаного зауважимо: жодного посилання на джерела В.Телицин у своїй книзі не зробив. Також він називає Новоспасівку навіть не станицею, а станцією, напевно, залізничною, хоча залізниці в колишній Новоспасівці немає й досі, як і правди у вищенаведеної цитаті.

Найближче до Бердянська розташовувалися позиції Зведеної дивізії курсантів. Однак її начдив до десятої години вечора 12 грудня не припускав навіть можливості того, що Н.Махно зважиться в такій складній обстановці напасти на місто. Хоча розвідка курсантів 12 грудня протягом дня весь час приносила інформацію, яка натякала на можливість саме такого перебігу подій, начдив їй не вірив, думаючи, що Н.Махно лише демонструє свою зацікавленість Бердянськом, намагаючись ввести в оману «червоних».

Ще 11 грудня 1920 р. до розташування дивізії курсантів прийшов якийсь залізничник, що передав командуванню дивізії інформацію про те, що Бердянськ зайнятий загonom Т.Удовиченка «силою в 5 ескадронів при 4 гарматах»²¹⁵. Зрозуміло, що ніхто не йняв віри подібним розповідям. Але коли надійшла інформація розвідки, що жителі «колонії Андріївка» вранці чули стрільянину в стороні Бердянська, після того як туди рушили махновці, їм не повірили теж.

О 21 год. 15 хв. 12 грудня 1920 р. відбулася розмова начдива Зведеної з начальником оперативного управління штабу 4-ї армії, який почав запевняти начдива, що Бердянськ захоплений «загоном Удовиченка..., при чому 2-а спішена кавбригада зазнала поразки»²¹⁶. У цей час, безпосередньо під час розмови, прийшла інформація зі ст. Нельгівки. Туди «з боку Бердянського мосту» (біля ст. Трояни) прибув ремонтний поїзд, і його начальник заявив, що місто зайняте противником. Лише тепер начдив повірив у махновську нахабність, але когось рятувати в Бердянську було вже пізно, і затискати махновців у Бердянську було пізно теж.

«Бердянський розгром» спантелечив «червоних», але не надовго. Як писав згодом Есаулов²¹⁷, радянське командування (читаї – М.Фрунзе) не врахувало швидкості пересування Махна, внаслідок чого «втратило слід на один день» і скептично поставилося до самої можливості захоплення Бердянська. Через це В.Лазаревич затримав початок загального наступу на махновців, але лише на добу. До того ж, нема худа без добра. За цей день «червоні» підрозділи остаточно «втрясли» свою диспозицію, зімкнули фланги й узгодили напрямки наступу. Командарм 4 повідомив усіх начдивів та комбригів про те, що Махно оточений. Усі начдиви та комбриги отримали пакети з детальними інструкціями щодо подальших дій. М.Фрунзе з компанією були в чудовому настрої. Доля махновців, на їх думку, була вирішена. Повстанці таки залізли в

²¹⁴ Телицин В. Нестор Махно. – М. – Смоленск, 1998. – С. 371.

²¹⁵ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 100.

²¹⁶ Там само. – С. 100.

²¹⁷ Есаулов. Налет Махно на Бердянск... – С. 83.

пастку! Оточивши Н.Махна потрійним кільцем, М.Фрунзе задалегідь телеграфував до Москви про знищення махновської армії. Не було жодних сумнівів у перемозі. Як писав історик В.Савченко, «дурний Махно сам заліз у мішок»²¹⁸. У штабі В.Лазаревича, як пише Є.Лихаревський, «усі були твердо впевнені, що в обстановці, яка склалася, Махно та його партизанська армія приречені на капітуляцію»²¹⁹. Й сили чекали з Бердянська махновську делегацію, що капітулює. Чекали, чекали, «поки й жданики поїли». Не дочекалися, коротше кажучи, капітуляції. Бойове гасло повстанців «Махновці не задаються!» не було просто красивою фразою.

Неповні два дні, 12 та 13 грудня 1920 р., господарювали повстанці в Бердянську. Після відходу головних сил у місті ще залишалися місцеві селяни, яких комуніст К.Кривонос називає не інакше як «п'яною і розгнузданою бандою вбивць і грабіжників»²²⁰. Увечері 13 грудня 1920 р. уцілілі бердянські комуністи послали на північ гінця до вже не рятувників, але можливо, месників, аби останні не дали махновцям шанс на порятунок.

По плану В.Лазаревича Бердянськ повинна була зайняти ввечері 13 грудня одна з бригад 2-ї Донської дивізії²²¹, але плани змінилися. Натомість 2-а Донська почала обступати Новоспасівку, вважаючи, що саме там будуть концентруватися головні сили махновців.

Лише 14 грудня 1920 р. у Бердянськ, нарешті, увійшли червоноармійці Інтеркавбригади. Навіть політкоректний комуніст К.Кривонос на схилі літ не витримав і покритикував радянські війська, котрі прийшли в Бердянськ, «коли махновців і слід простиг»²²². Уцілілі бердянські активісти пекли інтернаціоналістів своїми поглядами. Адже 11 грудня 1920 р. їх передові загони стояли всього в семи кілометрах від міста. Та не все було так просто. Виявляється, в ніч на 12 грудня 1920 р. основним силам Інтеркавбригади було наказано вийти з м. Ногайськ і виступити в район Царекостянтинівки. Інтеркавбригада вирушила в нічний семидесятикілометровий перехід. Під час переходу піднялася завірюха. Зустрічний сніг застилав інтернаціоналістам очі й валив із ніг. Кавбригада пройшла північніше Бердянська й Новоспасівки саме в той момент, коли паралельним шляхом з півночі на південь до Бердянська йшла маневрова група махновців. Тільки сніг і вітер штовхали останніх у спину. З величезними труднощами інтернаціоналісти добралася до Царекостянтинівки, де й дізналися, що махновці налетіли на Бердянськ²²³. Ті ж частини Інтеркавбригади, що не пішли на північ, виконували наказ начдива 2 про підстраховку фронту його дивізії.

У Бердянську інтернаціональні кавалеристи зустріли штаб 2-ї спішеної кавбригади, який чи то був відпущений махновцями з полону, чи ховався на косі. Залишки 2-ї спішеної були підпорядковані комбригу Інтернаціональної²²⁴. Штаб 2-ї спішеної, що досить цікаво і показово, не судили і не розстріляли, а направили до Ногайська. Там він простояв кілька

²¹⁸ Савченко В. Махно. – Харків, 2005. – С. 323.

²¹⁹ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 116.

²²⁰ БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны ... – С. 10-11.

²²¹ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 102.

²²² БКМ НВ – 4556: Бердянск в годы гражданской войны ... – С. 11.

²²³ Стрельбицкий И. Ураган. – М., 1977. – С. 145.

²²⁴ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 115.

днів, збираючи залишки своїх людей, полонених і тих, хто сховався. Потім їх кинули знову проти махновців. Бригада була влита в 3-й кінний корпус²²⁵.

Із приходом червоноармійців «ожили» й комуністи. 14 грудня 1920 р. уцілілі більшовики зібралися ввечері біля будинку ревкому й провели мітинг. Була створена похоронна комісія, яка дала розпорядження про виготовлення домовин. У традиціях «чорного» махновського терору вбиті й порубані махновцями комуністи й червоноармійці третій день лежали на вулицях міста. Махновці забороняли місцевим ховати вбитих ворогів, аби закоцюблі на морозі трупи останніх залякували вцілілих недоброзичливців. Але й комуністи не поспішали хоронити нещасних, задумавши влаштувати з поховання пропагандистський захід. Показати цим похороном вірність народу лєнінським ідеям і партії комуністів. Для кожного небіжчика робилася персональна домовина. Ретельна підготовка до похорону зайняла десять днів. Душі небіжчиків уже встигли приставитися до духовного світу, а їх знівечені тіла все ще лежали на морозі в бараках. Прізвища 40 простих червоноармійців навіть не були встановлені. Явка на похорони для бердянців була добровільно-примусовою, похоронна процесія фотографувалася з різних ракурсів. За даними І.Скорикова, ховали більше ста чоловік бійців, комуністів та комсомольців²²⁶. На «грандіозний похорон» вийшла подивитися величезна кількість жителів міста. Ще незвична в таких випадках музика, що супроводжувала процесію, породжувала в присутніх дурні передчуття²²⁷. Пам'ятні заходи за полеглими захисниками «чорного» Бердянська було організовано з розмахом, зовсім не за повітовими нормами.

Пізніше було споруджено пам'ятник на міському кладовищі, встановлена меморіальна дошка на будівлі колишнього Земельного відділу, перейменовано проспект, площу і вулицю (Червона), встановлений пам'ятний знак біля теперішньої школи № 9.

Журнал бойових дій 4-ї армії Південного фронту повідомляв, що залишені в тилу підрозділи 2-ї Донської дивізії та Інтеркавбригади приступили з ранку 15 грудня 1920 р. до «ретельної очистки від залишків бандитських зграй і збору покинутої зброї та спорядження в Бердянську»²²⁸. Очистка проходила жваво: ні махновців, ні зброї на вулицях Бердянська не було.

А «червоне» командування тим часом констатувало факт повного «зав'язування мішка». Саме в той час, коли махновці водили до моря «на рубку» бердянських комуністів, червоноармійські частини утворили «шахівницю». Пізніше, коли викладач командних курсів П.Ашахманов розбивав результати Азовської операції, то прийшов до висновку, що, захопивши Бердянськ 12 грудня 1920 р., Н.Махно спеціально дав «червоним» оточити себе в Приазов'ї, і «тим примусив нас стягувати до півдня наші війська»²²⁹. Але гарні думки, як відомо, найчастіше приходять опісля подій, і про наявність у Н.Махна якихось підспудних намірів більшість «червоних» командирів просто не думала. Для них було цілком ясно те, що «бандитська

²²⁵ БКМ – Арх: Воспоминания Л.И.Задова. – С. 6.

²²⁶ БМК: Из личного воспоминания fundатора организации Бердянского Ленинского коммунистического союза молодежи 12 января 1920 года Скорикова Ивана Ивановича. – С. 7.

²²⁷ Протоиерей Николай Доненко. Новомученики города Бердянска. – М., 2001. – С. 60.

²²⁸ РДВА. – Ф. 182. – Оп. 4. – Спр. 256. – Арк. 242.

²²⁹ Ашахманов П. Махно и его тактика... – С. 11.

армія», поласившись на приморське місто, захопила його заради розграбування державного майна, і, захопившись цим процесом, повністю втратила пильність, чим Червоній армії гріх не скористатися. Начдив 42 Єфімов, зокрема, писав із цього приводу, що Н.Махно, «сидячи два дні в Бердянську, дозволив оточити себе»²³⁰.

«Здобич заманлива, – продовжує П.Ашахманов, описуючи настрої в штабі В.Лазаревича, – перегрупуємося енергійно»²³¹. Деяке перегрупування підрозділів було потрібне «червоним», аби махновці в околицях Бердянська були гарантовано оточені в дві суцільні лінії «червоних» частин, а третя, ейдеманивська, стояла далі на півночі. Єдиним фронтом, суцільною стіною насувалися на повстанську армію близько 60000 червоноармійців. Серед них елітні частини Зведеної дивізії червоних курсантів, не менш боєздатні три дивізії 2-го кінного корпусу, а поряд лави 42-ї дивізії, 2-ї Донської дивізії, трьох кавалерійський дивізій 3-го кінного корпусу. Оскільки вищеназваних сил М.Фрунзе та В.Лазаревичу видавалося замало для перемоги, до операції було залучено Інтернаціональну кавбригаду, Богучарську бригаду, Запасну кавалерійську бригаду, окремі частини ВНУС, кінної міліції й ЧОП. Для повної підстраховки ситуації в лінії оточення мав стати екзотичний Окремий татарський добровольчий батальйон у 200 багнетів²³². У приазовські степи, з яких от-от мали вигулькнути махновські тачанки, були націлені 150 гармат та 700 кулеметів. На залізничних полустанках чухкотіли шість панцерних потягів, чекали бою зведені в два маневрові загони панцерні автомобілі, «дрімали», чекаючи ранку, вісім аеропланів. За підрахунками одеського історика В.Савченка, перевага «червоних» над махновцями в живій силі складала 10:1, а в артилерії 15:1²³³. В остаточну перемогу над махновцями не вірили лише самі махновці.

А з Бердянськом, в принципі, справа дійшла до ганьби. У пресі вже пішли офіційні повідомлення, що «громадянська війна» з ліквідацією Російської армії барона П.Врангеля є завершеною. І ось тобі на. Далеко не останній із повітових центрів, портове місто виявилось розгромленим ущент армією людей, яких радянська влада вважала навіть не контрреволюціонерами, а кримінальними злочинцями. Аби представити події «Бердянського розгрому» в більш привабливому світлі, М.Фрунзе та його помічники в довідці оперативного штабу сфальсифікували факти і повідомили, що Бердянськ 13 грудня 1920 р. силами 2-го кінного корпусу було відбито у противника з боєм. При цьому вдалося захопити прапор Азовської групи махновців (Фрунзе, вслід за іншими «червоними» командирами, продовжував вважати, що Бердянськ захопив Удовиченко, тому й «захоплений» прапор оголосили Азовським – *Авт.*), зарубати 500 махновців, а тих, хто залишився, примусити відійти в потрібному для «червоного» командування напрямку й 14 грудня «загнати», саме загнати, в село Андріївку²³⁴. Розповідям М.Фрунзе про бої на вулицях Бердянська повірили деякі представники радянської історіографії.

²³⁰ Єфімов Н.А. Действия против Махно... – С. 218.

²³¹ Ашахманов П. Махно и его тактика... – С. 11.

²³² Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 106.

²³³ Савченко В. Махно. – Харків, 2005. – С. 324.

²³⁴ Внутренние войска Советской республики. Сб. док. и мат. – М., 1972. – С. 562.

Наприклад, Т.Незнамова писала: «Зазнавши великих втрат, вони (махновці – Авт.) були вибиті з міста»²³⁵.

Комуністичні агітатори, як і М.Фрунзе, теж швидко зорієнтувалися в обстановці. Тепер запланований у Приазов'ї розгром махновців повинен був стати своєрідною помстою, розплатою за «Бердянський розгром». Катюгам по заслугам. Проте замість очікуваної перемоги відбувся горезвісний для «червоного» командування «Андріївський конфуз», провал керованої М.Фрунзе та В.Лазаревичем грандіозної операції, яка стала ганьбою для «червоних» командирів і предметом розслідування Вищого військового трибуналу РСЧА. Але перш ніж докладно описати цю подію, нам треба кинути погляд на схід, у розташування порядків 2-го кінного корпусу П.Миронова, чия позиція багато в чому визначить результат операції.

Розділ 4. Андріївка – Федорівка

Пилип Кузьмич Миронов (1872-1921), командарм 2-ї Кінної, а з недавнього часу – комкор 2, був типовим представником тієї частини червоноармійської еліти, що вийшла з командирів повстанських загонів, влтих свого часу в РСЧА. І тому його натура постійно розривалася між двома антагоністичними перспективами майбутнього. З одного боку, було б непогано зробити кар'єру в армії Республіки, досягти високих чинів, влади, посад, пільг і неймовірного для простого козака рівня життя. З іншого боку, треба було допомогти простому народу відвоювати кращі умови життя на засадах волі й справедливості. П.Миронов уже два роки не міг зробити рішучого вибору, за що постійно встрявав у різноманітні халепи й нажив могутніх ворогів. У 1919 р. його вже було засудили до смертної кари, але помилували в останній момент. У 1920 р. за участь у розгромі Врангеля П.Миронов був нагороджений Почесною революційною зброєю й одночасно вступив у таємні переговори з Нестором Махном.

Про це згадує у своїх мемуарах В.Білаш²³⁶, який був знайомий з рідним братом комкора 2, начштабу Азовської групи РПАУ/м/. Н.Махно зміг вирвати в П.Миронова слово: якщо комуністи зрадять махновців і захочуть завдати повстанцям удару в спину, П.Миронов мусить підняти заколот і приєднатися до повстанців. Зрада комуністів мала стати тією останньою краплею, що переповнить чашу командармівського терпіння. Але коли 27 листопада 1920 р. передбачувані задалегідь події відбулися, П.Миронов слова не дотримав і поряд із Н.Махном не став. Більше того, він уз'яв активну участь у проведенні Азовської операції. Частини 2-го кінного корпусу утворювали смугу оточення РПАУ/м/ з боку Донбасу. До ведення бойових дій ніякого ентузіазму не спостерігалось. «Бійці бурчали, чому саме їх послали на рубку з махновцями, а не першу Кінну армію, яка була менше задіяна в боях»²³⁷.

Сам командарм, за спостереженнями шифрувальника штабу 2-го кінного корпусу Олександра Боярінцева, виглядав засмученим. Переказували, що у вищестоящих штабах проти нього інтригують вороги. Три дивізії кінного корпусу розвернулися в лінію на 80 км. Штаб корпусу став на ст. Волноваха,

²³⁵ Незнамова Т.М. КП/6/ України – організатор трудящихся масс на разгром махновщины. – К., 1971. – С. 12

²³⁶ Білаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 485.

²³⁷ Боярінцев А.И. Воспоминания. – М., 2003. – С. 77.

де простояв на рейках у вагонах кілька днів. 11 грудня 1920 р. П.Миронов забажав передислокувати штаб із станції в більш цивілізоване місце. Але не тут було. Локомотив не зміг зрушити кілька штабних вагонів з місця. Стояли сильні морози, а штабні працівники день за днем виливали помії та випорожнювалися прямо під колеса, так що вони намертво примерзли до рейок. П.Миронов спокійним тоном попрохав у начальника станції ще один локомотив, але виявилось, що більше паротягів на станції немає.

При наближенні до станції махновського загону штабу П.Миронова ледве вдалося відбитись, але неприємності для нього тільки починалися. Відразу після атаки махновців до штабу корпусу прибула людина з мандатом штабу фронту. Вона пред'явила документи, згідно з якими колишній військовий комісар корпусу Карпов знімався з посади і відклався у відділ фронту, а замість нього комісаром ставав прибулий чоловік. Новий комісар відразу пустив по штабу чутку, що командарма П.Миронова скоро знімуть з посади й арештують за зв'язки з Н.Махном. Потім новий комісар зайшов у вагон до шифрувальників і вигнав їх на вулицю, а сейф з шифрами наказав викинути у вигрібну яму²³⁸. Шифрувальники знали службу і не розгубилися, відразу донісши на нового комісара начальнику особливого відділу армії. Той заарештував нового комісара і лише тоді виявилось, що він самозванець. Імовірніше, що це був махновський агент. Махновці славилися своїм умінням підробляти документи.

Завдяки цим двом інцидентам діяльність штабу 2-го кінного корпусу була на деякий час дезорганізована. Більше того, П.Миронов та інші командири стали вважати, що махновці прагнуть прорватися через оточення саме на їх ділянці, і пригальмували рух кавдивізії корпусу на захід. Розвідка доносила, що махновці стоять у Стародубівці. Віднині «червоні» кіннотники мали більше уваги звертати на охорону лінії корпусу від прориву ворога, ніж на його пошук углибині «мішка».

Цілком можливо, що в цей час махновці просто «здали» П.Миронова «чекістам», порухавши його негідним боягузом. У лютому 1921 р. він був заарештований і віроломно битий у тюрмі. Після невдачі Азовської операції очолюваний ним кінний корпус «був посаджений разом з кіньми в залізничні вагони й відвезений на глухий полустанок під Ростов-на-Дону»²³⁹. Тут його наздогнав наказ про розформування.

Але повернемося безпосередньо до «Андріївського побоїща». Цю битву описували неодноразово. У штабних звітах, мемуарах, історичних працях. Махновці, анархісти, «червоні» командири, письменники, історики. Описували лаконічно й розлого, проте жоден з описів бою, які є в розпорядженні у дослідників, не можна назвати не те що вичерпним, але й просто задовільним. Автори джерел або не змогли досягти цього рівня в силу своїх обмежених здібностей, або не стали цього робити з різноманітних суб'єктивних причин, приховуючи ті чи інші обставини й історичну правду загалом. Дійсна картина вражаючого уяву Андріївського бою продовжувала залишатися не реконструйованою. Багаточисельні дослідники «махновщини» не ставили перед собою цього завдання, а то і взагалі намагалися обійти цю проблему як занадто складну й невдячну. З усієї маси джерел вони брали або найбільш доступні їм матеріали, або ті, які були їм найбільше до вподоби

²³⁸ Бояринцев А.И. Воспоминания. – М., 2003. – С. 80.

²³⁹ Там само. – С. 82.

своїм трактуванням. На цьому всі дослідження подій у с. Андріївка 14 грудня 1920 р. закінчувалися, і це сором для всієї історіографії махновського руху. Особливо якщо зважити на те, що Андріївський бій є однією з найбільш славетних сторінок історії українського війська і перемог української зброї. Завдяки тріумфу на цьому бойовищі махновці отримали можливість ще довго чинити вдалині опір частинам Червоної армії.

Анархісти та схильні до апологетики «махновщини» дослідники перебільшували кількісні показники махновської перемоги. Так, паризький історик-аматор О.Скирда вслід за П.Аршиновим²⁴⁰ досить безпідставно повторює, що махновці в цьому бою взяли в полон дві дивізії супротивника чисельністю в 20000 чол. Причому встигли організувати для полонених мітинг, на якому пояснили мету боротьби РПАУ/М/ та так переконаливо, що ті, хто бажав, могли записатися в лави повстанців²⁴¹. Радянська історіографія, навпаки, згадуючи про бій під Андріївкою, намагалася всіляко применшити значення цієї події. 16 грудня 1920 р. головнокомандувач РСЧА С.Камєнев у розмові з К.Авксентьєвським²⁴² назвав бій із махновцями 14 грудня 1920 р. «Андріївським конфузом». Цим натякалося, що в конфузну ситуацію потрапив М.Фрунзе, а з ним, опосередковано, й усе вище керівництво РСЧА. «Конфузом» було названо грандіозний бій, що продовжувався близько 16 годин, в якому брало участь кілька десятків тисяч чоловік. При дослідженні його перипетій та результатів, а особливо кількості полонених та загиблих вояків, у голову мимоволі замість звичного терміну «бій» приходять середньовічне поняття «побоїще». «Андріївське побоїще 14 грудня 1920 р.».

Уранці 13 грудня 1920 р. В.Лазаревич дав наказ про початок загального наступу «червоних» військ. Командирам нагадувалося загальне завдання операції – приперти «Махна» до моря й знищити. Із самого початку наступу в таборі «червоних» все пішло не так, як планувалося в Харкові та Мелітополі. Зв'язок командарм 4 тримав із підлеглими начдивами по телеграфним дротам, натягнутим уздовж залізниць. І зв'язок цей виявився нікудишнім. Він весь час пропадав і псувався чи то через діяльність махновської агентури, чи просто через низьку кваліфікацію телеграфістів. Накази запізнавалися. Навіть найбільш боездатна і дисциплінована Зведена дивізія червоних курсантів, що мусила наступати на махновців із заходу, через запізнення армійського наказу розпочала наступ замість ранку лише в обід, і на вечір 13 грудня не встигла зайняти вказані позиції, зокрема, колонію Софіївку на шляху від Новоспасівки до Андріївки. Зв'язок між більшістю військових частин РСЧА, які рушили на ворога, було втрачено відразу після початку маршу. Їх підрозділи занадто рано були розгорнуті в бойові лави, і в такому стані вимушені були робити багатокілометрові переходи, що надмірно виснажило їх сили. Частини 2-го кінного корпусу, що підходили з донецького боку, явно запізнавалися. 42-а стрілецька дивізія запізнавалася теж.

²⁴⁰ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 181.

²⁴¹ Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la guerra civile russe. 1917-1921. – Paris, 1985. – P. 187.

²⁴² Авксентьєвський Костянтин Олексійович (1890-1941) – відомий радянський військовий діяч. Заступник М.Фрунзе. У лютому 1921 р. – командувач усіма збройними силами на Україні й уповноважений РВР Республіки. У 1931 р. відправлений у відставку через моральний розклад і хронічний алкоголізм.

12 грудня підрозділи 42-ї дивізії стояли в районі с. Кінські Роздори – ст. Магедово – с. Федорівка. Після гуляйпільських боїв В.Лазаревич для поліпшення боєздатності її підрозділів надав у розпорядження начдива 42 3-ю запасну кавбригаду. На вечір 13 грудня 1920 р. 42-а дивізія мала закінчити наступ на ділянці Андріївка – Берестове й зайняти ці села. Тобто за день і ніч її бійцям треба було пройти 40 км на морозі²⁴³. Для піхотної дивізії це справді було забагато. Не дивно, що начдив М.Єфімов не зміг виконати наказ. Його бійці на вечір 13 грудня 1920 р. дійшли лише до селищ Попівки та Більманки, пройшовши близько 30 км. Дивізія наступала силами двох бригад (125-ї та 126-ї), за наказом В.Лазаревича ще одну (124-у) тримаючи в резерві. Штаб дивізії зупинився на ст. Царекостянтинівка, «повиснув» на телеграфних дротах і не зрушив далі з місця. Повідомлення про хід бою доходили до нього від нарочних із двогодинним запізненням. Трохи східніше й південніше позицій 42-ї дивізії сунула 3-я запасна кавалерійська бригада (запкавбригада), яка мусила зайняти район Благовіщенка – Білоцерківка.

На додачу втрутилася погода. Після того, як один із літаків поламався й здійснив вимушену посадку біля с. Чернігівка, проведення розвідки з повітря було визнано неможливим. Ще два літаки приземлилися на ночівлю й затрималися через погану погоду на ст. Великий Токмак. Аероплани «персонально» охороняв важкий бронепοїзд № 4-1. Переказували, що Н.Махно грозився спалити літаки й розправитися з пілотами. «А погроз своїх батько не пускав на вітер», – говорив пізніше командир бронепοїзду²⁴⁴. Він був при ділі й нікуди далі Токмака їхати не збирався.

На бронепοїздах знеачька виявилася нестача вугілля, так що вони замість постійного курсування туди-сюди залізницею переважно стояли на місці. Ефективно проводити артилерійську підготовку через туман також виявилось неможливим. Надзвичайно прудке просування махновців по Приазов'ю спутало карти В.Лазаревичу. Він вважав, що переобтяжені бердянськими трофеями махновці на 14 грудня 1920 р. будуть базуватися в Новоспасівці. Потім махновці здійснили спробу прориву понад берегом моря на захід, на Мелітополь, а якщо не вийде, то на схід, де кільце оточення було ще нещільно притиснуте до моря. Махновці вмilo дезінформували супротивника. «Червона» розвідка повідомляла, що 14 грудня 1920 р. загін Т.Удовиченка невідомої сили ще продовжував перебувати в Новоспасівці. У подальшому «червоні» стали вважати, що махновські сили розділилися і Т.Удовиченко залишився в рідному селі²⁴⁵.

Саме тому на Новоспасівку і повинен був концентруватися напрям головного удару. А між тим махновська армія вже була переведена на 26 кілометрів північніше Новоспасівки, в с. Андріївку. Через цю обставину більшість «червоних» панцерних автомобілів не встигла вчасно приїхати з-під Новоспасівки до місця бою. У ході підготовки й проведення вирішальної битви Червона армія замість відлагодженої бойової машини поставала величезним, але безладним скопищем втомлених, неорганізованих, байдужих, іноді боягузливих людей під бездарним командуванням.

²⁴³ Заявление в конфликтную комиссию РКП/б/ слушателя старшего курса Академии Генштаба Н.Ефимова // Дружба народов. – 1991. – № 6. – С. 128.

²⁴⁴ Смирнов Т. Бронепοтяг № 4. – Запоріжжя, 1962. – С. 37.

²⁴⁵ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 101.

Коли саме махновці прибули в Андріївку після нападу на Бердянськ? Відомо, що 12 грудня 1920 р. їх так ще не було. У цей день розвідка Зведеної дивізії курсантів була вислана на села Попівку та Андріївку, а також на Андріївські хутори²⁴⁶, але противника ніде в цих поселеннях не знайшла²⁴⁷.

Зведена дивізія курсантів була своєрідною гвардією Червоної армії. У цій дивізії були зібрані всі кращі сили, це був своєрідний аналог офіцерським полкам «білих» армії. Курсанти готувалися стати командирами, кожен був відмінно навчений стрільбі й прийомам рукопашного бою. Майже всі бійці були членами партії²⁴⁸. Місяць назад Зведена дивізія курсантів наступала на позиції врангелівців поряд із махновцями, які встановили із сусідами добрі стосунки, зокрема, запрошували «курсаків» до себе для проведення вільного часу. Курсанти розказували байки про те, як у Москві охороняли Леніна й урядові будівлі. «Що ж, – казали повстанці у відповідь, – «курсакі», ви так сумно живете? Горілку не п'єте, пісень не співаєте? От у нас інша справа!» Усі поставлені перед «курсакі» та махновцями бойові завдання тоді були вдало виконані²⁴⁹.

Через два тижні повстанці були шоковані подальшими вчинками курсантів. Ті, не повівши оком, почали виконувати злочинні накази свого командування, розстрілюючи в Мелітополі махновських поранених і захоплених у полон бійців, чинячи над селянами масові екзекуції. Махновці чомусь вважали, що бойове братерство та особиста приязнь виявляться сильнішими за накази командування й перспективи подальшої успішної кар'єри. Куди там, наївні сільські простаки! І через це лютою ненавистю зненавиділи махновці «курсаків». Ніколи вони вже не брали їх у полон, так само як і «бусурманів» – інтернаціоналістів. Смерть від холодної зброї махновців була єдиною перспективою полонених бійців із цих підрозділів.

Після захоплення Бердянська махновці з почуттям виконаного обов'язку могли повернути свої тачанки назад у запорозькі степи. Андріївка спеціально була обрана Н.Махном як місце для прориву «червоного» фронту. До села з півночі мав вийти фронт 42-ї стрілецької дивізії, на ділянці якого планувався прорив. До зустрічі «почесних гостей» треба було як слід підготуватися й відпочити. У 1920 р. Андріївка була велетенським селом, більш як на 1600 дворів, у яких проживало більш як 16000 жителів²⁵⁰. Тут, у межах одного населеного пункту, цілком могла розміститися на відпочинок уся об'єднана РПАУ/м/. Потреба розпорозувати повстанців на нічліг по кількох населених пунктах і цим ускладнювати керування військами автоматично відпадала. Зараз Н.Махну була потрібна компактність, і Андріївка цю потребу забезпечувала. Тому Андріївку, не гаючись, треба було зайняти авангардами повстанців, аби підстрахуватися, що їх не випередять «червоні». Але поспішати треба було повільно, аби «червоні» не змогли відстежити передислокації головних сил РПАУ/м/.

²⁴⁶ Йдеться про багаточисельні дрібні населені пункти, що виникли навколо села в роки Столипінської аграрної реформи. Більшість із них зникли до нашого часу й зняті зі списків населених пунктів Запорізької області.

²⁴⁷ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 100.

²⁴⁸ Стрельбицкий И. Ураган. – М., 1977. – С. 142.

²⁴⁹ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 351.

²⁵⁰ Історія міст та сіл Української РСР. Запорізька область. – К., 1971. – С. 139.

Увесь день 13 грудня 1920 р. махновці «відпочивали» в Новоспасівці, не влаштовуючи жодних боїв і водячи за носа «червону» розвідку. Деякі повстанські частини прибули сюди з Бердянська ще 12 грудня, інші приїздили вже 13-го. «Червона» розвідка крутилася біля села й доповідала, що партизани ведуть себе пасивно і ніякої активності не виказують.

Є.Лихаревський вважає, що головні сили махновців покинули Бердянськ 13 грудня 1920 р. опівдні і за дві-три години дісталися Новоспасівки²⁵¹. З ними прибув і Н.Махно, який затримався в селі, віддаючи належні розпорядження щодо організації подальшого руху. У Новоспасівці Н.Махно виділив ар'єргард і бокові загони, які, відіграючи роль бокових завіс, повинні були приховувати рух основних мас армії. Приймавши ряд застережних заходів, Н.Махно під вечір, у сутінках, рушив з головними силами на Андріївку по «старій дорозі»²⁵².

Об'єднана маневрова група махновців налічувала 3500 шабель, 500 багнетів на тачанках, 16 гармат і близько 500 кулеметів (два кулеметні полки). Разом із чоловіком у цій колонії їхала й дружина Н.Махна, Галина Кузьменко. «Ніч минула напружено. Махновці знали, що навколо Андріївки сконцентровані ворожі війська»²⁵³. Останні тачанки махновців проїздили, рухаючись на північ, колонію Софіївку о 2 годині ночі²⁵⁴ 14 грудня 1920 р.

Махновський ар'єргард залишався в Новоспасівці впродовж ще декількох годин після виходу основних сил. Н.Махно залишив у ар'єргарді обози, якими, в крайньому випадку, було вирішено пожертвувати. Саме наявність у селі обозу стала неспростовним аргументом для «червоних» розвідників на користь того, що в Новоспасівці продовжують стояти головні сили повстанців. Адже махновці вважалися армією «барахольщиків», які, власне, заради «барахла» й воювали. Коли «червоне» командування гарантовано увірувало, що обоз і є «ядром повстанських сил», махновський ар'єргард теж рушив на Андріївку. Але ар'єргардним махновським частинам доводилося пробиватися до села вже з боєм. У ніч з 13 на 14 грудня 1920 р. Інтеркавбригада разом із підрозділами дивізії курсантів отримала бойове завдання спинити вихід головних сил ворога з-під Бердянська і знищити їх.

«Червоні» розвідники доповідали, що махновці їдуть з награбованим майном, яке будуть захищати за будь-яку ціну. «Бій почався. Нам доводилося весь час змінювати напрям стрільби, – згадує командир батареї І.Стрельбицький. – Вогневики не встигали послати кілька снарядів по цілі, як треба було різко повертати вогонь то вправо, то вліво. Махновці задіяли свій

²⁵¹ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 118.

²⁵² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 514. По «старій дорозі» значило, що махновці виїхали з Новоспасівки на захід, а через кілька кілометрів повернули на північ, рухаючись шляхом, що вів з Бердянська до с. Андріївки, колишнім чумацьким трактом.

²⁵³ Там само. – С. 514.

²⁵⁴ У цю ніч одна з розвідувальних партій Зведеної дивізії курсантів доповіла, що махновці 13 грудня 1920 р. о 18.00 виступили з Новоспасівки в напрямку на колонію Софіївка. Сили їх визначалися в два кулеметних полки, кілька сот шабель, 4 гармати й масу тачанок. Із цим загоном знаходився безпосередньо сам Н.Махно з дружиною. Загін Н.Махна стояв у кол. Софіївка до 2.00 ночі 14 грудня, а потім виступив на с. Андріївка (Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 101). Але «червоне» командування прийняло до відома цю інформацію занадто пізно.

звичайний прийом: наступаючи широким фронтом, вони намагалися знайти в нас слабе місце, потіснити наші частини, й з усіх боків направлялися до шляху, що звільнився. Рвалися набіи махновських батарей. Було прикро, ми розуміли, що це снаряди з розграбованих радянських складів»²⁵⁵.

У результаті цього бою 4-й полк 2-ї бригади курсантів о 5 год. 50 хв. 14 грудня 1920 р. захопив колонію Софіївка, де йому як трофей дістався хвіст махновського обозу, що не встиг проїхати до Андріївки. Кілька підвід з «бердянським барахлом» стали найбільшим трофеем курсантів за всю махновську кампанію. Проте курсанти не стали продовжувати наступ на Андріївку, пославшись «на темряву».

Андріївське побойще почалося вранці, о 5 годині, з потужного артобстрілу села. Болгарська колонія Софіївка знаходиться в 11 км на південь від Андріївки, так що немає сумніву: канонаду курсанти чули добре.

Одразу кілька «червоних» авторів писали, що командири й рядові бійці, які діяли проти махновців під Андріївкою, виконували покладені на них доручення з «глибокою байдужістю та апатією»²⁵⁶. Випадок з 4-м полком 2-ї курсантської бригади був лише першою ластівкою. Чим же були викликані подібні настрої? Багато хто з червоноармійців вважав цю війну проти вчорашніх союзників несправедливою. Мобілізовані бійці не виказували ніякого бажання воювати, але елемент виказуваного червоноармійцями співчуття до махновців не слід перебільшувати, як це, наприклад, робить В.Голованов. Байдужість та апатія викликалися передусім іншими причинами. По-перше, вражаючим рівнем непрофесіоналізму, невідготованості й нехлйості в лавах Червоної армії, втомою рядових бійців від форсованих маршів і недосипання, низьким моральним станом військових підрозділів, нарешті, просто страхом перед махновцями. Рядові червоноармійці цінували повстанців як вояків набагато вище, ніж їхні «червоні» командири. Ніхто не хотів іти в рішучий бій із розлюченими партизанами, всяк надіявся, що це за нього зробить сусід. Сусідів, як ви знаєте, було предостатньо, але кожен із них думав аналогічно. У результаті в семи червоноармійських «няньок» «дитя» таки залишилося безоком. Наведемо один показовий факт. Практично всі «червоні» командири, які описували Андріївський бій, зазначали, що швидке пересування махновської армії стало для них несподіванкою. Але ж подібним чином махновці діяли з лютого 1920 р., під час майже 9-місячної війни з комуністами. Потім у жовтні-листопаді 1920 р. махновці разом із червоноармійцями воювали проти врангелівців, і теж на великій швидкості. І при цьому за 11 місяців 1920 р. командири РСЧА не звернули належної уваги на швидкість махновських маршів! Це наглядно показує рівень професійної підготовки «червоного» командування. Украй погано працювала й «червона» розвідка, що не змогла дати командуванню ні чітких, ні докладних донесень.

На відміну від ар'єргардів, авангарди махновців добралися до Андріївки вранці 13 січня 1920 р. Есаулов припускає²⁵⁷, що махновці могли доїхати до ранку 13-го лише до Андріївських хуторів, і там зупинилися на відпочинок. На хуторах повстанці відпочивали до вечора, а ввечері увійшли в Андріївку. Що ж, можливо, саме так і було. За даними П.Павлова, три кавалерійські та

²⁵⁵ Стрельбицкий И. Ураган. – М., 1977. – С. 142.

²⁵⁶ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 114.

²⁵⁷ Есаулов. Налет Махно на Бердянск... – С. 83.

кулеметний полки РПАУ/м/ зайняли с. Андріївку вже після заходу сонця, о 17 годині 13 грудня 1920 р. Трохи згодом прийшла піхота й «друга група Махна», в якій легко вгадуються приазовські повстанці Т.Удовиченка²⁵⁸.

Коли підрозділи 4-ї армії рухались з північного заходу, займаючи на вечір 13 грудня лінію Дмитрівка – Трояни – Гюнівка – Радолівка – Єлисейка, Н.Махно повним ходом рухався на північ до Андріївки, не маючи небезпеки зустрітись із «червоними» частинами на віддалі навіть глибоких роз'їздів. Було дуже важливо, аби «червоні» не помітили передислокації повстанської армії. Вони повинні були думати, що головні махновські сили знаходяться в Новоспасівці. І «червоні» не помітили пересування махновців. Половина справи була зроблена.

Перебазування махновців із Бердянська та Новоспасівки до Андріївки пройшло в цілому непомітно. Бій курсантів та інтернаціоналістів з махновцями біля Софіївки було інтерпретовано так, що РПАУ/м/ розділилася надвоє, а це теж було непогано, бо по частинам ворога розбити значно легше, ніж коли він тримається купи. До обіду 14 грудня 1920 р. В.Лазаревич думав, що головне махновське кубло в Новоспасівці, і саме туди спрямовував удари керованих ним частин, намагаючись оточити «другу махновську столицю». В.Лазаревич зі штабом у Мелітополі не спали цієї ночі. О 4 год. 30 хв. 14 грудня наказ № 149 летить в 2-у Донську дивізію й велить їй наступати разом із Зведеною дивізією курсантів на Новоспасівку. Зведена дивізія виділяє для цієї мети 2-у бригаду, кавалерійський полк²⁵⁹ та бронемашини²⁶⁰. 7-а кавдивізія кидається в наступ на Новоспасівку теж. О 5 годині ранку В.Лазаревич надсилає наказ наступати на Новоспасівку начдиву 42, який згідно з планом мусив знаходитися в с. Андріївці.

Вражаюча явля швидкість пересування РПАУ/м/ і вдале введення ворога в оману дали можливість Н.Махну самому вибирати місце прориву «червоної шахівниці», що планувала притиснути його до моря. Відштовхуючись від даних розвідки, Н.Махно вирішив прориватися з оточення в околицях Андріївки, на ділянці наступу 42-ї стрілецької дивізії. Через півроку після описуваних подій начдив 42 Єфімов назве керовану ним дивізію, разом з сусідньою 9-ю кавдивізією, «найбільш слабкими частинами»²⁶¹ протимахновського угруповання. Піхота ж 42-ї дивізії буде обізвана її колишнім начдивом «малобоездатною». «Червоний» командир П.Ашахманов теж писав про 42-у дивізію як про «найбільш слабку»²⁶². Через три місяці «червоний» історіограф Андріївського бою Є.Лихаревський взагалі назве 42-у дивізію «ахілесовою п'ятою»²⁶³ «червоного» угруповання. Але зауважимо, що найслабшою цію дивізію «червоні» спеціалісти стали вважати якраз після Андріївського бою. А до нього вона вважалася цілком боездатною силою.

Рівень боездатності її підрозділів був добре з'ясований повстанцями в попередніх боях і цілком їх влаштував. Як влаштувала і схильність бійців дивізії великими масами здаватися в полон. Цілком можливо, що у цьому

²⁵⁸ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 101.

²⁵⁹ Кавалерійський полк стрілецької дивізії був значною бойовою одиницею. У ньому, згідно штатів РСЧА, повинно було нараховуватися 915 бійців.

²⁶⁰ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 118.

²⁶¹ Ефимов Н.А. Действия против Махно... – С. 219.

²⁶² Ашахманов П. Махно и его тактика... – С. 11.

²⁶³ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 117.

підрозділі РСЧА працювала махновська агентура, вживлена в 42-у дивізію у Гуляй-Полі 6 грудня 1920 р., а то і раніше. Наприклад, на можливість подібного туманно натякає С.Лихаревський²⁶⁴. Тому головні сили махновців і були зосереджені в Андріївці саме навпроти фронту 42-ї дивізії, що мав скоро накопитися на село. До того ж, махновцям дещо пофортунило. Як уже писалося, 42-а дивізія, згідно з планами В.Лазаревича, мала зайняти Андріївку ще вдень 13 грудня. Якби вона не відставала від графіку, махновці не змогли б відпочити в селі і як слід згрупувати сили перед вирішальним боєм. Але 42-а дивізія не підвела сподівань свого ворога і затрималася надовго. У ніч з 13 на 14 грудня наміри махновців залишалися нерозгаданими для «червоного» командування. Розвідка «червоних» була введена в оману. Полки 42-ї дивізії топтали замерзлу землю, звужуючи коло оточення і невблаганно наближалися до Андріївки, де збиралися перепочити. Сорок кілометрів по нічній темряві та морозу брели вони сюди, і цілком зрозуміло, що солдати підійшли до села вкрай вимученими. Й одразу отримали «урочисту зустріч». До випадку пригадуються слова з пісні А.Миколайчука: «І сказав Махно: «Хлопці, буде діло. Умісте ви гостя зустрічаті!»».

Але і для махновців не все складалося ідеально. 42-а дивізія підходила до села ще тоді, коли махновські ар'єргарди не встигли втягтися до Андріївки повністю, а люди й коні не встигли ще як слід відпочити. Тому негайно переходити в наступ і вести нічний бій махновці не стали. РПАУ/м/ не могла зараз повним складом підтримувати високу швидкість пересування, а це вважалося дуже важливим. Тому зустріч 42-ї дивізії РСЧА «в кращих традиціях махновського руху» була перенесена на світанок 14 грудня. Це було досить ризиковано, бо за ніч до села могли із заходу й сходу підійти інші багаточисельні «червоні» підрозділи і затиснути повстанців зусібіч. Але Н.Махно вирішив випробувати долю. Фактично, в ніч з 13 на 14 грудня 1920 р. Батько спеціально дав себе оточити в Андріївці, про що потім із захопленням відгукувалися «червоні» командири І.Каратигін та П.Ашахманов. Останній вважав, що це було зроблено тому, що Н.Махно чекав, коли «червоні» частини зсунуться ще більше на південь, звільняючи на Запорозжжі оперативний простір. Але, можливо, П.Ашахманов у цьому випадку дещо і переоцінював махновські задуми.

У ніч з 13 на 14 грудня начдив Зведеної послав «інгушську» кавбригаду зайняти с. Андріївку й встановити зв'язок із 42-ю дивізією. Передовий роз'їзд «інгушської» кавбригади під'їхав до Андріївки, де мали вже за планом стояти постоем частини 42-ї дивізії. Але в селі виявилися махновці, які захопили роз'їзд у полон. Одному червоноармійцю все ж вдалося втекти і доповісти командуванню, що село зайняте ворогом. Другий роз'їзд, надісланий для перевірки інформації, підтвердив її. Комбриг З.Яндієв, вважаючи свою бригаду нездатною до нічного бою, зупинив її в с. Салтичому. «Інгуші» передали розвіддані комдиву Зведеної і спробували встановити зв'язок із 42-ю дивізією. Безрезультатно. Остання вже повинна була підійти до Андріївки з півночі і саме вона, за планом, мала вести наступ на село. Де і чому забарилися бригади 42-ї дивізії, ніхто навіть уявлення не мав. Так і не встановивши зв'язку з 42-ю дивізією, комдив Зведеної вирішив уранці 14 грудня почати наступ на Андріївку самостійно. Перша (Харківська) бригада курсантів мусила піти в наступ усіма силами. Друга (Петроградська) бригада

²⁶⁴ Там само. – С. 120.

курсантів мала виділити для нападу на село один піхотний полк, кавалерійський полк, артилерію та бронемашину. Інші два піхотні полки 2-ї курсантської бригади мусили зайняти болгарську колонію Софіївка, аби класичним маневром із підручника по тактиці розділити навпіл два махновських угруповання, андріївське й новоспасівське (Н.Махна і Т.Удовиченка). «Червоні» курсанти не знали й не гадали, що азовці Т.Удовиченка вже відпочивали в Андріївці.

«Інгушську» маршкавбригаду, як украй ненадійну, до участі в бою взагалі не допустили. Замість цього, її зобов'язали продовжувати шукати зв'язок із частинами 42-ї дивізії. Незважаючи на те, що частини 42-ї дивізії були від них на віддалі не більше 10 км, підлеглі З.Яндієва так і не змогли їх відшукати. Татарський батальйон спочатку приписали до бригади Яндієва, але потім перевели, на випадок прориву махновців, у с. Обіточне²⁶⁵. Колись давно це була їхня земля. Село Андріївка було засноване на місці старого татарського аулу Канжегали²⁶⁶. Але бойовий дух татарського війська помітно занепав з XVIII ст. «Татарбат» в Андріївський бій вступити так і не ризикнув.

О другій години ночі 14 грудня 1920 р. до Андріївки, нарешті, доплатили частини 42-ї дивізії. 126-а бригада підійшла до хуторів Дубовик і Суботин, що розташовані в 6 верстах на північний захід від с. Андріївка. 125-а бригада досягла с. Берестового, а 124-а²⁶⁷, що складала дивізійний резерв, стала в десяти кілометрах на північ від Андріївки, розтягнувшись по селах Попівка –Ланцеве – Бельманка. У районі сіл Берестове – Білоцерківка розташувалася запкавбригада.

Авангарди 126-ї бригади зіткнулися з махновцями на хуторах і почали нічну перестрілку. Дивізійна розвідка донесла, що в селі стоять головні сили РПАУ/м/, не менше 6000-7000 чол.²⁶⁸ Начдив М.Єфімов, не гаючись, послав нарочного до В.Лазаревича з цією «дещо перебільшеною» інформацією. З правого флангу 42-а дивізія біля Андріївки мала контактувати з військами 2-го кінного корпусу, але їх ніде не було. Зв'язку з дивізією курсантів на лівому фланзі не було теж. Тому начдив 42 не наважився самостійно починати наступального нічного бою і наказав 126-й бригаді заночувати в степу, в двох верстах від села, аби вранці, трохи відпочивши, перейти в наступ самотужки²⁶⁹. 124-у бригаду 42-ї дивізії було вирішено й надалі тримати в дивізійному резерві. Відпочити взимку посеред голого степу було важкувато, але наказ командира є наказ командира. Перестрілки з махновцями то вщухали, то розпочиналися знову. Десятиліття потому різні автори по-різному датували початок Андріївського бою відповідно до того, чи вважав

²⁶⁵ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 101.

²⁶⁶ Історія міст та сіл Української РСР. Запорізька область. – К., 1971. – С. 137.

²⁶⁷ 124-а бригада в документах внутрішнього користування 42-ї дивізії проходить як 1-а стрілецька бригада.

²⁶⁸ Майже вдвічі перебільшені дані начдива М.Єфімова про семитисячне угруповання махновців у с. Андріївка прийшлися «до смаку» пізнішим радянським історикам, які пояснювали успіх махновського прориву 14 грудня 1920 р. їх великою чисельністю. Зокрема, див. розповідь П.Білого та П.Дишлевого про 7000 угруповання махновців, що зайняло кругову оборону в с. Андріївка і вело бій до настання темряви (Бельй П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции... – С. 96).

²⁶⁹ Ефимов Н.А. Действия против Махно... – С. 219.

даний автор перестрілку елементом бою, чи ні²⁷⁰. Махновці поки що тільки відстрілювалися. Самим повстанцям та особливо їх коням треба було добре відпочити. До того ж, з півдня в село ще не встигли прибути обози й ар'єргарди повстанської армії.

Нарешті, перед світанком останні махновські підводи втяглися в село. Настав туманний ранок 14 грудня 1920 р. «Червоні» за ніч встигли підтягти артилерію, і на село з усіх боків полетіли снаряди, вражаючи хати і махновський обоз²⁷¹. Потім, о 5 годині ранку, після артобстрілу, частини 126-ї та 125-ї бригад 42-ї дивізії зробили спробу ввійти до Андріївки з півночі та сходу. З південного флангу їх прикривала запкавбригада. У цей же час бригада 2-ї Донської стрілецької дивізії атакувала Андріївку з півдня. Зі сходу очікувався підхід підрозділів 2-го кінного корпусу, із заходу – Зведеної дивізії курсантів. Становище повстанців виявилось напрочуд важким. «Але, – як згадував згодом начштабу РПАУ/м/ Віктор Білаш, – досвід і відповідальність моменту мобілізували рішучість і спроможність». Треба було спробувати переломити хід бою до підходу «курсаків» та козаків П.Миронова. Головний козир махновської армії – кулеметний полк Хоми Кожина – майстерно зосередив вогонь сотні кулеметів на ділянці всього у півверсти, і 125-а бригада 42-ї дивізії, що вже вийшла на околицю села, побігла в паніці рятуючись від смерті, назад у степ. «Червоні» піхотинці встигли відбігти з півверсти за село, як їх нагнала махновська кіннота. Ні про який організований супротив не було навіть мови. 125-а бригада повністю капітулювала. Гвинтівки, патронташі, зірвані з кашкетів червоні зорі градом сипалися на землю. Тисячу роззброєних полонених махновців погнали назад до Андріївки, сподіваючись використати їх в якості живого щита. Наявність у селі великої кількості полонених могла, на думку махновців, зупинити артилерійський обстріл і припинити жертви серед мирного населення²⁷² й повстанців. Не гаючись після першої перемоги, Н.Махно перекидає кулеметний полк на південь села і подібним способом бере в полон наступаючу з півдня 4-у бригаду 2-ї Донської дивізії²⁷³. Початок уранішнього бою складався напрочуд вдало для махновців. «Червоні» були розбиті на двох напрямках. На сході й на півдні вони далеко відступили від села, залишивши в полоні аж дві свої бригади. Але прориватися треба було на північ, де ще з п'ятої години ранку махновці атакували лави 126-ї бригади 42-ї дивізії РСЧА.

Остання понесла великі втрати, але на 7 год. ранку ще утримувала позиції, передусім через дії запкавбригади, що прийшла їй на допомогу. 124-у резервну бригаду було приведено в бойову готовність. Саме в цей час начдив 42 і отримав наказ за № 150, який вимагав від нього наступу на Новоспасівку. Це було дуже схоже на знуцання. Яка Новоспасівка?! Одну бригаду вже наче

²⁷⁰ Наприклад, за повідомленням П.Аршинова, «бій почався глибокої ночі» (Аршинов П. Історія махновського руху. – Запорожжє, 1995. – С. 181), а за розповідями В.Білаша та М.Сфімова – вранці 14 грудня 1920 р.

²⁷¹ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 514.

²⁷² Історіограф дивізії «червоних» курсантів П.Павлов по-іншому, ніж В.Білаш, описує долю 125-ї бригади. Згідно з його версією, вона рано-вранці вступила в село «і була роззброєна махновцями» (Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 102). Порівнюючи дві версії, все-таки не слід забувати, що, на відміну від В.Білаша, П.Павлов не був безпосереднім учасником подій.

²⁷³ Білаш А.В., Білаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 514.

корова язиком злизала, інша трималася з останніх сил, третя сиділа в резерві. А з наказу виходило, ніби начдив 42 мав справу зовсім не з головними силами Н.Махна, а з якимись передовими або допоміжними частинами, на які не варто звертати помітної уваги, хутко просуваючись далі на південь. Як бачимо, начальство не володіло оперативною обстановкою. І ще, наказ № 150 означав, що на допомогу М.Єфімову чекати нізвідки, бо сусідні частини теж підуть на Новоспасівку, оскільки отримали аналогічний наказ.

М.Єфімов не міг виконати наказ начальства, навіть якби й захотів. О 8 годині ранку махновці ввели в бій додаткові сили кавалерії, які звільнилися після розгрому ворога на сході та півдні села. Махновці намагалися прорватися на північний захід, організувавши кілька атак, але так і не досягли бажаного. М.Єфімов писав, що 126-а бригада «стійко витримувала бій, але в результаті чотирьохгодинного бою (з 5 по 9 ранку) стала відходити до с. Попівки, несучи великі втрати». Бригада була відтіснена аж до с. Олексіївки, на північний берег річки Берди за Попівку, і, здавалося, от-от мала зламатися. Від розгрому її врятував несподіваний для махновців підхід до Попівки із с. Салтичого 9-ї кавдивізії РСЧА. Ще вранці 13 грудня В.Лазаревич вислав 9-у кавдивізію до району Обіточна – Верхній Токмак – Попівка, і опівдні 14 грудня її кавалеристи таки дозволили собі добратися до місця призначення. І якраз вчасно, аби врятувати бій.

Запозичивши в резервній 124-ї бригади один полк, дві бригади 9-ї кавдивізії²⁷⁴ та частини 126-ї бригади 42-ої дивізії відбили махновський натиск і самі перейшли в наступ. Під час цього бою «червоні» не раз помічали, що невеликі групи махновців, користуючись розривами в «червоному» фронті, обходили «червоні» частини з флангів і просковзували на північний схід, у тил²⁷⁵. У цьому випадку махновці застосували звичну для

²⁷⁴ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 102.

²⁷⁵ У використанні махновцями цього прийому начдив 42 М.Єфімов побачив рятівну для себе «солонину», за яку вчепився під час розслідування військовим трибуналом обставин «Андріївського конфузу». Безсоромно змішуючи правду з брехнею, М.Єфімов і у своїй статті, і в заяві до конфліктної комісії ВКП/б/ усіяко наголошував на тому, що махновці 14 грудня 1920 р. зовсім не розгромили і не полонили його дивізію, а лише тасмно прошмигнули через її порядки. Втекли з поля бою, скориставшись темрявою, густим туманом і методом розпорощення. Дрібними купками, змішуючись із «червоними» частинами, махновці прослизнули через лінію фронту. А доблесні воїни 42-ї дивізії через деякий час помітили відсутність перед собою в с. Андріївці підступних ворогів. Махновці ж тим часом зібралися до купи подалі від розташування 42-ї дивізії, аж за с. Попівкою, і рушили на північ. Цікавим фактом є й та обставина, що ніхто з «червоних» командирів не насмілився публічно розкритикувати або викрити цю вигадку. Натомість «черкоми» виказували солідарність з М.Єфімовим і всіляко ухилялися коментувати роль і місце 42-ї дивізії в Андріївському бою. Характерна позиція Павлова, що представляв сусідів 42-ї – Зведену дивізію курсантів. Хитруючи, він пише, що, не маючи у своєму розпорядженні документів щодо діяльності 42-ї дивізії 14 грудня 1920 р., він «не може точно прослідкувати її роль у подіях». Напевно, її 126-а бригада, спрямована «через Більманку на Берестове», в бою участі взагалі не брала, бо спізнилася. 124-а, резервна бригада, теж у бою, на думку Павлова, участі не брала, як і запкавбригада, що залишилася за лівим флангом. Брала участь у бою лише одна (125-а) бригада, яка мусила зайняти Андріївку ще 13 грудня, але спізнилася. Не відомо з якої причини і

партизанів і вже не раз випробувану тактику розпорошення, але використати її сповна не змогли. Частина махновської кінноти вже вранці 14 грудня 1920 р. прорвалася через лінію «червоного» оточення, але більша частина кінноти, піхота й кулеметний полк змушені були відходити назад до Андріївки. 9-а кавдивізія, слухаючись указівок М.Фрунзе про те, що має стояти в другій лінії оточення, не стала переслідувати махновців і зупинилася на лінії р. Берди. 126-а бригада, беручи реванш, посунула вслід за махновцями на південь. Армія махновців знову втяглася в село. Бій махновців на північній околиці села з 126-ю бригадою йшов весь день до 16 години, коли стало сутеніти і постріли вщухли внаслідок темряви.

Не зважаючи на велику кількість узятих у вранішньому бою трофеїв, становище повстанців стало кепським. Мало того, що сили махновської кінноти розділилися. Бойовим коням махновців знову, і не менше ніж людям, потрібен був час для відпочинку. Але зайвого часу якраз і не було. Удень «червоні» дивізії знову підступили до села і знову почали його обстріл з гармат та кулеметів.

Атакувати махновців Зведена дивізія курсантів спочатку вирішила на світанку²⁷⁶. Але наступ почався пізніше. Ніхто нікуди не поспішав. Якщо поглянути на штабну карту, то на 8 годину ранку Андріївка була оточена звідусіль так, що й миша не прошмигне. З усіх боків село облямовували намальовані червоним кольором порядки 2-ї Донської, Зведеної курсантської, 42-ї стрілецької, 2-ї кавалерійської, 9-ї кавалерійської, 5-ї кавалерійської, 7-ї кавалерійської, 16-ї кавалерійської, 21-ї кавалерійської дивізій. Свідок подій Є.Лихаревський писав: «14 грудня 1920 р. у селі Андріївка при найшасливішому збігові обставин видався чудовий випадок раз і назавжди покінчити з найпопулярнішим вождем українських бандитів»²⁷⁷.

Про перипетії бою, який уже йшов кілька годин, і розгром уже двох «червоних» бригад ніхто в штабі Зведеної навіть не здогадувався. Тут і досі вважали, що 42-а дивізія ще не підійшла з півночі. Так і не дочекавшись від метких інгушів контакту з 42-ю дивізією, о 8 год. 45 хв. 1-а Харківська бригада курсантів перейшла в наступ на с. Андріївка з півночі й північного заходу. До цього, вночі, вона стояла в селах Єлисіївка та Гюнівка. 8-кілометровий марш до Андріївки з двома легкими та гаубичною батареями проходив убивчо повільно. До того ж, по дорозі виявилось, що мости на р. Обіточній знищені, і, аби перетягти на східний її берег гармати, довелося піднятися вище, де була зручна переправа. В 11.00 курсанти переправили гармати на східний берег річки і, переводячи дух, зупинилися «обсудитися».

«при не зовсім з'ясованих для мене обставинах» вона була роззброєна вранці 14 грудня в селі (Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 103). М.Фрунзе не дарма видавав своїй підлеглій під трибунал. Зв'язку між сусідами явно не було. Павлов чув дзвін, та не знає, де він. В інтерпретації ж подій Андріївського бою начдивом 42 найбільше вразив той факт, що М.Єфімов уже через кілька місяців після битви забув її дату і стверджував, що вона відбулася не 14-го, а 15-го грудня 1920 р. Та обставина, що М.Єфімов, напевно, писав свою статтю по пам'яті, на нашу думку, не виправдовує подібного недбальства з боку одного з головних «гравців» бою (Ефімов Н.А. Действия против Махно... – С. 218).

²⁷⁶ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 101.

²⁷⁷ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 114.

Уже під час наступу до Зведеної дивізії курсантів надійшов від В.Лазаревича армійський наказ, який вимагав руху дивізії на Новоспасівку, бо в Мелітополі вважали, що махновські головні сили розташовані саме там. Дивізійне начальство наказом вирішило знехтувати й продовжило рух. Цікаво, що В.Лазаревич сам розумів інертність системи керування Червоною армією і закінчував свої накази словами: «Вважайте мої вказівки порадами й не соромтесь змінювати їх залежно від обстановки»²⁷⁸.

«Обсушившись», курсанти деякий час не починали атаки, чекаючи на підхід однієї з бригад 9-ї кавдивізії, що отримала наказ «зависнути» над стиком 42-ї та Зведеної дивізій. Зморена боєм із махновцями 9-а кавдивізія відпочивала в Попівці, і «зависати над стиком» не поспішала. Нарешті, о 14 годині курсанти підійшли до Андріївки і перше, що зробили, піддали її інтенсивному артилерійському обстрілу. Про долю мирного населення і полонених ніхто з «червоних» воїнів, звичайно, не думав.

Махновці зустріли ланцюги «курсаків» вогнем 70 тачанок, розставлених по фронту. Ефективність вогню махновців була сміховинна: вони вбили лише 4 курсантів і жодного не поранили. Але атака затрималася через суто психологічний ефект від плюючих вогнем бойових колісниць повстанців.

Лише в другій половині дня 14 грудня 1920 р. В.Лазаревич дізнався про масштаби бою навколо Андріївки і знову змінив свою думку. Нарешті йому сяйнуло, що Н.Махно таки проривається на північ. негайно по цьому він посилав в 42-у дивізію наказ «не допустити прориву Махна на північний схід» і кидає на Андріївку 3-ю бригаду курсантів з двома бронеавтомобілями, що до цього моменту спрямовувалися проти Новоспасівки. Однак ці підкріплення доплеталися до села занадто пізно, вже коли бій закінчився. До нього могли встигнути бронемашини, але їхні екіпажі або нікуди не поспішали, або просто боялися покидати порядки своєї бригади.

Тим часом командування Зведеної дивізії курсантів призначило рішучий наступ на 14 год. 30 хв. Настрій «червоних» командирів у цей момент бою дуже добре передав Є.Лихаревський: «Командири частин, що оточили Андріївку, вважали справу зробленою»²⁷⁹. Та і як було не радіти?! Сили були занадто нерівні. Хоча начдиві 2 та 42 отримали вранці доброго прочухана, командири «червоних» курсантів уже могли бачити кількість махновців навіть візуально. Після часткового прориву на північ, тут уже не було обіцяних М.Єфімовим семи тисяч повстанців. Всього-навсього три полки піхоти, три полки кавалерії та кулеметний полк. Тобто 3000, ну, можливо, 3500 бійців, не більше.

3 «червоного» ж боку Андріївку звідусіль «обліпила» величезна маса військ. Перелічимо їх:

1. Зведена дивізія курсантів (три піхотні бригади, кавалерійський полк, бронемашини 38-го бронезагону).

2. 2-а Донська стрілецька дивізія – три піхотні бригади²⁸⁰, з приданою їй Окремою Інтернаціональною кавалерійською бригадою. Інтеркавбригаді, у свою чергу, придали залишки 2-ї спішеної кавбригади, які погнали під Андріївку змивати кров'ю бердянську ганьбу.

²⁷⁸ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 100.

²⁷⁹ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 114.

²⁸⁰ Четверта бригада 2-ї Донської дивізії на цей час уже сиділа роззброєна в махновському полоні.

3. 42-а стрілецька дивізія (дві піхотні бригади з приданою їй запкавбригадою).

4. 9-а кавалерійська дивізія (три кавалерійські бригади) 3-го кавкорпусу.

Це лише ті підрозділи, які вже безпосередньо вступили в бій. У другому ж ешелоні, що невблаганно підтягувався до Андріївки, скакало ще дві дивізії 3-го кавалерійського корпусу (5-а та 7-а). Цікаво, що в цих підрозділах окрім росіян служили також татари, башкири, лагиші й українці. Найбільш українізованою вважалася 7-а кавдивізія, тут на 2686 росіян служило 964 українця, всього лише в 2,5 рази менше²⁸¹. Це із заходу. А зі сходу мали прибути три дивізії 2-го кінного корпусу (2-а, 16-а та 21-а). Напередодні, 12 грудня вони були на лінії Стародубівка – Темрюк, у 40-45 км на схід від Андріївки. Але їх кіннотники явно нікуди не поспішали, інакше давно вже були б на полі бою. Не забуваймо і про те, що в с. Обіточному продовжувала квартирувати «інгушська» маршова бригада 2-го кінного корпусу.

В арсеналі «червоних» мались бронемашини, бронепοїзди, літаки, легка та важка артилерія. Загальна кількість «червоних» бійців перевищувала махновців у кільканадцять разів.

А за всім цим угрупованням, на півночі, стояли, надаючи моральну підтримку, війська Північної групи Р.Ейдемана, посилені загоном панцерних авто. Згідно розпорядження В.Лазаревича, вони мусили вишикувати свої лави в 60 км на північ від Андріївки до лінії Туркенівка – Старий Керменчик – Новопетриківка – Красноселівка²⁸². Усе навколо було зайнято «червоними» військами, командуванню яких небезпідставно здавалося, що ліквідація «махновщини» є справою кількох годин. Здавалося, повторювалася історія розгрому Кримської групи РПАУ/м/, записаної «червоними» частинами в с. Тімашовка й розбитої вщент. Проте Н.Махно теж це відчував. Він дав відпочинок невинним коням і чекав.

Тільки-но розпочався бій курсантів з махновцями, як до командування Зведеної прискакав роз'їзд 9-ї кавдивізії і повідомив, що в селі знаходяться до 1000 полонених червоноармійців 42-ї дивізії. Натякалося, що не варто гатити з артилерії по своїм. Однак подібні новини не примусили командування Зведеної припинити артпідготовку. Опісля воно навіть скаржилось, що ефективним діям артилерії в той день заважав туман.

За годину з лишком атаки курсантам вдалося вибити махновців з позицій на заході села і о 15.40 почався вуличний бій. Одночасно з цим була відбита чергова спроба повстанців прорватися на північний захід.

Курсанти 2-ї бригади при підтримці однієї з бригад 5-ї кавалерійської дивізії²⁸³ почали наступ на південну околицю села одночасно з 1-ю бригадою, і до четвертої години дня околиця була зайнята²⁸⁴. Спроба махновців вибити звідти 2-у курсантську бригаду закінчилася невдачею. Курсантська бронемашина, обстрілюючи ворога, заїхала далеко вглиб села. Тоді махновці відійшли в центр Андріївки, зайняли кругову оборону й стійко оборонялися до настання темряви. О 17.00 махновці залишили на вулицях села лише

²⁸¹ Белый П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции... – С. 85.

²⁸² Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 115.

²⁸³ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 103.

²⁸⁴ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 119.

невеликий ар'єргард, який продовжував вести вуличний бій. Почало стрімко темніти, і бронемашина «червоних» повернулася назад.

Усю другу половину дня Н.Махно терпляче чекав, поки М.Єфімов вирішить замінити на позиції змучену подіями останніх двох днів 126-у бригаду резервную 124-ю. Надія повстанців була тепер на прорив через її лави. Аби відволікти увагу ворога від північної ділянки фронту і як слід приспати його пильність, Н.Махно в останніх зблисках зимового дня почав обманний маневр. Він імітував спробу прориву повстанців на південний схід, назад, до Бердянська. Перед вечором 14 грудня махновці почали стягуватися на південний схід села, а передові махновські частини навіть вийшли з Андріївки, рухаючись все в тому ж південно-східному напрямку. Нагадаймо, що тут, на місці позицій полоненої 125-ї бригади 42 дивізії, в кільці «червоного» оточення була діра, яку частини 2-го кінного корпусу так і не закрили до самої ночі. Ці пересування махновців були помічені начдивом 42, який прийняв їх за чисту монету²⁸⁵. А як же, напорювшись на достойну відсіч, махновці посунули назад до моря шукати нову шпарину. Начдив М.Єфімов не гаючись дав цілком прогнозований наказ про заміну бригад на передовій позиції. Як же було не поміняти 126-у бригаду, коли остання мала за плечима важкий перехід і ночівлю в степу, а потім 16 годин не виходила з бою, несучи важкі втрати?! Дивним було те, що її бійці ще трималися на ногах. До того ж, більш свіжа 124-а бригада краще підходила для того, аби гнатися за махновцями далі, коли останні відійдуть у південно-східному напрямку.

Розвідка миттєво донесла Н.Махну про початок передислокації бригад 42-ї дивізії. 124-а бригада заступала на позиції вже з настанням ранньої зимової ночі. 126-а відходила відпочивати в тил теж уже по темряві. Безпечні «червоні» підрозділи приступили до здійснення маневру, не виставивши належної охорони й патрулів. Супротивник скористався цим миттєво.

Ледве 124-а бригада встигла стати на позиції, махновці, наче шалені, всіма наявними силами знеацька налетіли на неї, змівши й зім'явши її лави по всьому фронту. Серед червоноармійців зчинилася паніка. Як і в бою 6 грудня 1920 р. за Гуляй-Поле, вони масово здавалися в полон цілими полками, аж поки в полоні не опинилася вся бригада.

Не збавляючи темпу наступу, махновська кіннота понеслася далі, вслід полкам 126-ї бригади, які відступали. Ця бригада теж виявила халатність, не вживши ніяких відповідних уставу заходів щодо охорони колони, і теж стала легкою здобиччю. Раптовий напад махновців і тут призвів до паніки серед бійців. Помстившись за впертий опір, виказаний бійцями 126-ї бригади напередодні, махновці порубали 25 % її складу, кожного четвертого бійця. 1265 щасливчикам вдалося уникнути смерті, здавшись махновцям в полон²⁸⁶. Роззброївши полонених, махновці покинули їх посеред чистого поля²⁸⁷. Згодом вони прийшли ночувати в Андріївку.

Здійснивши таким чином прорив першої лінії оточення на північно-східному напрямку, махновці, збиваючи ворога з пантелику, відразу ж повернули на північний захід, і, не збавляючи темпу, понеслися на с. Попівку,

²⁸⁵ Там само. – С. 120.

²⁸⁶ Бельй П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции... – С. 95.

²⁸⁷ «Під Андріївкою кидає нам 1200 червоноармійців N-ї дивізії» (Ашахманов П. Махно и его тактика... – С. 12).

де в другій лінії оточення стояли полки 2-ї бригади 9-ї кавалерійської дивізії та кавалерійський полк 42-ї стрілецької дивізії²⁸⁸. Махновці в темряві наблизилися до села і відкрили безладну стрілянину, чим, знову ж таки, вдало викликали паніку серед червоноармійських частин²⁸⁹. Близько восьмої години вечора повстанці влетіли в с. Попівку, зім'явши й розсіявши ворога, захопивши штаб 9-ї кавдивізії. Перелякани «червоні» кіннотники, не виказуючи належного опору, в паніці тікали навсібіч.

Тієї ж ночі, як пише М.Єфімов, с. Андріївка була зайнята частинами Зведеної дивізії курсантів та 42-ї дивізії. До слів начдива 42 справді важко причепитися. Андріївка дійсно була «зайнята» вночі з 14-го на 15-е грудня частинами 42-ї дивізії, бо саме туди прийшли роззброєні махновцями червоноармійці. Останні знайшли в селі частину махновського обозу. Не особливо цінні вантажі було вирішено покинути, аби маневрова група могла набрати достатньої швидкості пересування.

Таким чином, унаслідок блискуче проведеної операції по прориву оточення махновцями за один день було розгромлено більш як 5 бригад ворожого війська, з них три впродовж одного вечора, з 17 до 21 години. Якщо умовно скласти ці 5 бригад до купи, то вийде дві неповні дивізії РСЧА. 42-а дивізія складена з «донецьких трактористів та шахтарів», була розбита й захоплена в полон повністю, за винятком штабу, що завбачливо керував боєм з далекої відстані. На великій ділянці фронту подвійне оточення махновської маневрової групи було прорване, а ворожі війська деморалізовані. Махновці під час бою взяли величезну кількість полонених. Офіційний історіограф махновщини П.Аршинов пише, що махновці впродовж дня захопили від 8000 до 10 000 полонених²⁹⁰. На точні обрахунки не було часу, цьому процесу заважала темрява. Полонені були тут же відпущені, як і вісім днів тому назад у Гуляй-Полі. Добровольці залишились у повстанській армії. Навіть у настільки несприятливих умовах, коли справа махновців з боку видавалася мало не безнадійною, насильно мобілізовані червоноармійці переходили на бік повстанців. Настільки ж великою мала бути їх ненависть до комуністичних керівників?!

Втрати махновців під час Андріївського побоїща були мінімальні. За даними оперативного відділу штабу М.Фрунзе, в Андріївці Н.Махно залишив три гармати (дві справні й одну несправну), 6 кулеметів, до 500 убитих і майже весь обоз²⁹¹. Скажемо відверто, успіхи «червоної» зброї в Андріївському бою не вражають. До того ж, офіційним даним комуністів немає віри, вони, як водиться, завишені в потрібний бік. Єдиною відчутною втратою для махновців у Андріївці було залишення частини обозу, але цю прикрість вдалося виправити надзвичайно швидко.

Не затримуючись у Попівці надовго, махновці продовжили нічний марш у північному напрямку, на с. Кінські Роздори. Н.Махно знав, що робив. Він чекав масованої погоні. І справді, в погоню за ним уже спрямовувалися наказами командування 9-а і 5-а кавалерійські дивізії. В.Лазаревич не хотів здаватися. Вслід за кавалерійськими частинами він дає наказ Зведеній дивізії

²⁸⁸ Начдивом 9-ї кавалерійської дивізії восени-взимку 1920 р. був латиш В.С.Нестерович.

²⁸⁹ Єфімов Н.А. Действия против Махно... – С. 218.

²⁹⁰ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 181.

²⁹¹ РДВА. – Ф. 25899. – Оп. 3. – Спр. 31. – Арк. 244-245.

курсантів, незважаючи на її виснаженість денним боєм, йти нічним маршем на північ. 16 грудня 1920 р. В.Лазаревич пожене в тому ж напрямі навіть недобитки 42-ї дивізії. Здавалося, що командарм не розуміє, що шхотинці не догонять на своїх двох махновських кіннотників. Спонтелічене несподіваним махновським проривом «червоне» командування не могло дати об'єктивне пояснення тому, що сталося. Ширилися чутки про зраду. Начдив Зведеної після прориву махновців боявся, що махновські агенти сидять на телефонному зв'язку, а тому видавав накази комбригам виключно французькою мовою²⁹².

Проте в погоню за махновцями пішли далеко не всі підрозділи курсантів. Залишалися на місцях й інші «червоні» частини. Адже командування Зведеної досі вважало, що на південь від її позицій, у с. Новоспасівці, продовжують стояти повстанці Т.Удовиченка, якого теж необхідно якось розбити. Весь день 14 грудня 1920 р. командування дивізії курсантів тримало більшість сил 2-ї бригади курсантів проти Новоспасівки. При цьому цілком можливо, що саме участь у бою цих незадіяних підрозділів могла дозволити «червоном» дотиснути оточених у селі махновців.

Не погналася за махновцями з цієї ж причини й 7-а кавдивізія 3-го кінного корпусу. Все Андріївське побоїще її бійці простояли за спинами курсантів, підстраховуючи їх на випадок прориву махновців на цій позиції. Після бою, в ніч з 14 на 15 грудня 1920 р., 7-а кавдивізія наказом командира корпусу М.Каширіна теж була кинута в наступ на Новоспасівку²⁹³ громити примарні полки Т.Удовиченка, які покинули рідне село ще позавчора.

А вранці 15 грудня біля Андріївки для «червоних» ледве не сталася чергова ганьба. До села нарешті підійшли частини 2-го кінного корпусу й підготувалися до його атаки, хоча з ночі село вже було зайняте підрозділами курсантів²⁹⁴. Кровопролиття вдалося уникнути в самий останній момент.

Щасливо уникнувши бою зі своїми, «червоні» курсанти приступили ранком 15 грудня 1920 р. до репресій та пограбування місцевих жителів, звинувачених у пособництві махновським бандитам. Командування дивізії курсантів повідомляло в 1921 р., що дивізія захопила в с. Андріївці 500 голів худоби, 50 коней і 1000 полонених червоноармійців роззброєної махновцями «4-ї бригади 2-ї дивізії»²⁹⁵. Махновці ж, звичайно, не ганяли за собою скотину як середньовічні номади. Це були корови, насильно забрані курсантами в селян на знак покарання. Тобто навіть найбільш елітні підрозділи Червоної армії поводили себе на Україні як окупанти-загарбники. Самі махновці до таких елементів тиску на місцевих селян не вдавалися, вважаючи їх ганебними. П'ятдесят відібраних коней теж є цікавою цифрою. В Мелітопольському та Бердянському повітах, захоплених улітку 1920 р. врангелівцями під час їх відступу в Крим, у селах були насильно забрані майже всі коні, так що на велике село їх і залишалося всього-навсього по кілька десятків. Отже, курсанти відбирали в місцевих жителів фактично останніх тяглових тварин, хоча ці нещасні 50 коней були просто жалюгідним трофеєм для такого потужного підрозділу, як дивізія. Але тварини – тваринами, це ще півбиди. Гірші справи були в андріївських мешканців.

²⁹² Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 107.

²⁹³ Там само. – С. 103.

²⁹⁴ Там само. – С. 103.

²⁹⁵ Там само. – С. 105.

Про масштаби терору в Андріївці після вчиненого махновцями розгрому «червоних» добре свідчить один факт. У грудні 1920 р. «червоні» розстріляли в селі майстра-переплетника, в домі якого Н.Махно зупинявся ще весною 1919 р. в якості комбрига Червоної армії. І це була, повірте, не єдина жертва серед місцевого населення, на якому оганьблені «червоні» виливали свою лють. 24 грудня 1920 р. політзведення польового штабу 4-ї армії повідомляло: «В справі ліквідації махновщини працюють ревтрибунал, комдездив, відповідальні політпрацівники, якими проведено репресії. В Попівці розстріляно 130, Андріївці – 470 осіб, спалено 6 хат, у Кінських Роздорах розстріляно 45 чоловік»²⁹⁶.

Зазначимо, що махновці не спустили «курсакам» цю екзекуцію. Всього-навсього через чотири дні, 19 грудня 1920 р., вони захоплять у полон на хуторі Левуцькому штаб 2-ї Петроградської бригади курсантів. Вважаючи, що махновці знаходяться мінімум за 80 верст від них, штаб і командний склад бригади влаштували п'ятику. По звинуваченню в здійсненні військових злочинів проти махновців, і в тому числі за карні заходи, проведені в с. Андріївці, полонених комбрига Мартинова, воєнного комісара бригади Дгебуадзе, начальника штабу бригади Матвєєва й головного інспектора військових закладів Семенова допитували особисто Нестор Махно й Феодосій Щусь. Усі перераховані полонені особи були засуджені засіданням РРПУ/м/ до смерті й страчені²⁹⁷.

Та повернемося в день 15 грудня 1920 р. «Червоний терор» у цей день розпочався не тільки в багатостраждальній Андріївці, але і в інших приазовських селах. Журнал бойових дій 4-ї армії Південного фронту повідомляє, що в цей день з розташування 2-ї Донської дивізії були також «вислані загони для вилловлювання бандитів на станицю Петровська, Новоспасівку й Нововасилівку»²⁹⁸. Тоді ж командарм В.Лазаревич поставив стрілецьким дивізіям завдання знову розгорнутися в ланцюги й наступати, тепер уже на північ, аби перекрити махновцям шляхи зворотного руху. В.Лазаревич надіявся на сили Північної групи Р.Ейдемана, на третю лінію оточення, яка теоретично цілком могла завернути махновців назад на південь, прямо на багнети розвернутих на 180° стрілецьких дивізіій. Як вже згадувалось, 15 грудня вслід за махновцями було кинуте й 2-у кавалерійську дивізію 2-го кінного корпусу, яка ледве не напала на розміщених в Андріївці курсантів. Гнатися за махновцями форсованими маршами кавалеристам доводилося в умовах лютих морозів²⁹⁹.

Обставини прориву махновців із с. Андріївки М.Фрунзе небезпідставно вважав ганебними для Червоної армії й для себе особисто. Це було щось неправдоподібне, тут пахло зрадою. «Червоні» підрозділи не допомагали один одному в ході бою. Чотири тисячі «бандитів» за один лише день розгромили й взяли в полон 5 бригад регулярної Червоної армії! Це було просто неприпустимо. За це хтось повинен був понести відповідальність, і, звичайно ж, це мав бути хтось інший, аніж М.Фрунзе. В.Лазаревича, щоправда, репресії не торкнулися, але він потрапив у немилість і скоро був відправлений на

²⁹⁶ Верстюк В.Ф. Становлення радянської влади // Історія України: нове бачення. Т. 2. – К., 1996. – С. 171.

²⁹⁷ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 523.

²⁹⁸ РДВА. – Ф. 182. – Оп. 4. – Спр. 256. – Арк. 242.

²⁹⁹ Ставропольская имени Блинова. – Ставрополь, 1971. – С. 91.

викладацьку роботу. 15 грудня 1920 р., коли М.Фрунзе отримав усі оперативні донесення і до нього дійшла ступінь ганьби, він знісся з ревівійськрадою 4-ї армії, головою ревтрибуналу та начальником Особливого відділу Південного фронту: «Прорив на північ головних сил Махна, оточених упритул нашими військами в с. Андріївці, вдався виключно завдяки злочинному ставленню до сторожової служби бригад 42-ї стрілецької й 9-ї кавалерійської дивізій. Виявлене у виключно відповідальний бойовий момент нехлюйство не може бути виправдане ні туманом, ні втомою частин. Усі жертви й мужність інших частин у денному бою звелися до нуля.

Беззаперечний успіх і повна ліквідація Махна були злочинно зірвані частинами, що забули свої обов'язки в бойовій обстановці.

Наказую ревівійськраді 4-ї армії негайно провести найсуворіше розслідування всіх обставин прориву супротивника, призначивши для цього особливу комісію. Всіх начальників, незалежно від їх службового становища, і їх воєнкомів, винних у неприйнятті відповідних заходів і халатному ставленні до своїх обов'язків, піддати суду Ревтрибуналу.

Ревтрибуналу й Особливому відділу фронту пропонується терміново командирувати своїх представників у комісію по розслідуванню вказаного випадку. Результати розслідування комісії терміново донести.

Командвійськ України М.Фрунзе. Член ревівійськради С.Гусєв»³⁰⁰.

Точно відомо, що М.Фрунзе віддав під суд начдивів 42 та 9, усіх комбригів, військових комісарів, масу комполків та багато рядових 42-ї дивізії. Обвинувачення були також висунуті проти кількох командирів 9-ї Кримської кавалерійській дивізії 3-го кінного корпусу. Командири цих підрозділів, до речі, всі були членами комуністичної партії, мало не половина з них була нагороджена орденами Червоного прапора. Чесна компанія звинувачувалася в невідтримці один одного під час бою, у відсутності зв'язку між підрозділами, в повільності виконання бойових завдань.

Проте надворі був не 1937 рік. Обвинувачені одразу перейшли в контратаку. Чому командира Зведеної дивізії курсантів нема на лаві підсудних? Адже саме він, згідно з розподілом обов'язків, відповідав за зв'язок як з 9-ю, так і з 42-ю дивізіями. Зв'язок так і не вдалося встановити за цілий день. Його курсанти не могли рано-вранці 14 грудня не чути звуків бою, але на допомогу 126-й бригаді не прийшли, навіть коли махновці розчихвостили останню своїм кулеметним полком, як Бог черепаха.

Чому не судять командарма 4 В.Лазаревича за відсутність у ніч з 13-го на 14-е грудня зв'язку з усіма дивізіями, задіяними в операції, за винятком 42-ї? Чому їх взагалі судять фактично за один невдалий бій з махновцями, якщо раніше невдалих боїв уже були десятки, і ніхто нікого не судив? Чому нікого з вищого командного складу РСЧА не судили за неймовірний і ганебний для РСЧА прорив махновців з Криму? Чому нікого не судили на провал Гуляйпільської операції, що мала місце напередодні? Тоді махновців теж удалося оточити. І взагалі, Н.Махна не можуть піймати не тому, що окремі командири проявляють недбалість і виявляють непрофесіоналізм, а тому, що «в загальній системі щось неладно»³⁰¹. Підсудні вимагали, аби слухання

³⁰⁰ М.В.Фрунзе на фронтах громадянської війни. – М., 1941. – С. 466.

³⁰¹ Заявлення в конфліктную комиссию РКП/б/ слушателя старшего курса Академии Генштаба Н.Ефимова // Дружба народов. – 1991. – № 6. – С. 128.

перенесли в Москву, а в Москві почали нове слідство, запросивши до участі в ньому авторитетних військових експертів.

Так, надворі справді був ще не 1937-й рік. Вислухавши обвинувачених, слідча комісія відповіла, що вона неправомірна розглядати підняті ними звинувачення. Вона розглядає конкретні діяння підсудних, указані їй командувачем збройними силами України та Криму М.Фрунзе. Але підсудні не здавалися. Врешті-решт, слідча комісія прийшла до висновку, що прорив махновців був пов'язаний з неправильною постановкою всієї операції, і начдиви були звільнені з-під варті.

Безпосередньо з цим судом і пов'язана поява статті М.Єфімова «Дії проти Махна з січня 1920 по січень 1921 р.», що вийшла в малотиражному збірнику праць Військово-наукового товариства при воєнній Академії РСЧА. Метою цього опусу було за будь-що відкараскатися від ганьби «Андріївського конфузу». У своїй статті М.Єфімов запевняв, що Н.Махно уникнув кари лише тому, що в плані Азовської операції були «несуразності». Далі починається чудовий зразок критики вищестояючого начальства з безпечної відстані. М.Єфімов на момент написання статті зміг уникнути покарання, звільнився з посади і вступив слухачем в академію генштабу РСЧА. Він звинувачує В.Лазаревича й М.Фрунзе в неправильному плануванні операції. Мовляв, невдача спіткала нас тому, що кавалерія залишилася в тилу, а піхота пішла вперед. Зазначимо, що начдив 42 навів невдалий аргумент. У попередній Гуляйпільській операції товариші Грюнштейн та Фрунзе зробили навпаки: кавалерія пішла вперед на махновців, а піхота розгорнула свої лави у неї в тилу. І що ж? Ефект був той самий. Махновці теж прорвалися з оточення.

Оскільки розгорнута стаття про боротьбу з махновцями писалася М.Єфімовим уже після того, як трибунал виправдав його, колишній начдив, не бажаючи лізти у пляшку, серйозно збавив оберти в двигуні своєї критики порівняно з тими часами, коли сидів на лаві підсудних. На відміну від своєї записки, в статті М.Єфімов визнавав, що на невдачу під Андріївкою «справили вплив і тактичні помилки молодших начальників..., відсутність зв'язку, в'ялість, відсутність ініціативи комскладу»³⁰². Стає зрозумілим, що молодші командири 42-ї дивізії були покинуті своїм колишнім начдивом на поталу трибуналу. Він визнав їх провину після того, як комісія виправдала його самого. Доля їх залишається невідомою. Інтуїція підказує, що для них ця історія закінчилася погано. Одеський історик В.Савченко пише, що багато з них було розстріляно за боягузтво³⁰³. Над 42-ю дивізією почали знущатись, обзиваючи її «відділом постачання Махна»³⁰⁴, а невдовзі було вирішено питання про її остаточне розформування.

Після Андріївського бою полководницький талант Н.Махна, нарешті, почали визнавати й «червоні» командири. Робилося це в не розрахованих на широку публіку спеціалізованих виданнях, що мали нагучувати молодих командирів. І.Каратигін писав, що Н.Махно спеціально двічі дав себе оточити. Перший раз – під Бердянськом, а другий – під Андріївкою³⁰⁵. «Цей бій є зразком мистецького лавіювання партизан у районі, насиченому військами..., удару і прориву, що залишав далеко позаду все налагоджене угруповання

³⁰² Єфімов Н.А. Действия против Махно... – С. 219.

³⁰³ Савченко В. Махно. – Харків, 2005. – С. 325.

³⁰⁴ Ашахманов П. Махно и его тактика... – С. 12.

³⁰⁵ Каратыгин. Партизанство. – Харьков, 1924. – С. 38.

переслідувачів. Поряд з махновцями регулярні частини через відсутність зв'язку, промахновськи налаштоване командування, недостачу ініціативи й низку інших причин втрачали налагодженість бойової машини й ставали громздкою жертвою»³⁰⁶.

Інший автор, Є.Лихаревський, називав події 14 грудня «Андріївською катастрофою»: «...кінцевий результат [бою] примусив їх («червоних» командирів – *Аем.*) упевнитися, що перед тим, як обпатрати, треба спіймати... Фінал цієї історії ще раз довів, що вражаюча перевага в людському складі й технічних засобах не обумовлює перемоги». Махновці ж в Андріївському бою, на думку цього автора, вдало застосували суворівський принцип ведення переможного бою – «швидкість і натиск»³⁰⁷.

П.Ашахманов, ще один червонокомандирський автор, найбільше захоплювався Н.Махном як полководцем. Він називає Батька «зразковим партизаном..., відчайдушним і підприємливим», «правильно влаштованою головою», чий «тактично розумні рішення невідворотно підтверджували правоту й несхибність головних законів тактики... Непоганий Махно і в організації похідного руху і свого тилу. Швидкість розгортання глибини колони, рух обозу в чотири ряди компактною масою, оточеною кільцем кавалерії. Марш-маневри його вражають швидкістю і сміливістю. В організації тилу Махно на диво чітко відчув суворівські заповіді: «Ідеш у бій – примножуй війська, випорожнюй пости, знімай комунікації»... Демонструє це він лихо, просто і визначено: «Вдар направо – відійди наліво». Б'є на Бердянськ, а відходить на Гуляй-Поле... Біля Андріївки дає ще раз оточити себе. Тут, коли стягуються майже всі наші частини і коли він упевнюється, що шлях на північ очищений – блискавичним ударом виривається з кільця, залишивши наші частини спантеленими біля розбитого корита»³⁰⁸.

Пізніше, за часів тотальної фальсифікації новітньої історії України, радянська історіографія покладе усі захоплені відгуки «червоних» командирів про махновські таланти під сукно. Натомість буде вигадана «істинна» історія Андріївського бою. Найбільш «свіжий» її варіант, датований 1986 р., можна прочитати, наприклад, в документальній повісті «Переповнена чаша»³⁰⁹. Отже, невтомно переслідуючи махновців з кінця листопада 1920 р., 42-а дивізія дізналася про їх розташування в с. Андріївці, і, «не дочекавшись підходу інших «червоних» підрозділів..., самостійно пішла в наступ» з трьох боків. Махновці, покинувши в селі всі кулемети, змогли втекти на південний схід, уникнувши остаточного розгрому.

Але залишимо в спокої вигадки радянської історичної науки. Насправді ж під Андріївкою в грудні 1920 р. фактично повторилася уманська історія вересня 1919 р. Тоді РПАУ/м/ була звідусіль оточена білогвардійським військами і теж блискуче прорвалася на оперативний простір. Тільки в грудні 1920 р. кількість військ махновських супротивників була набагато більшою, а самих махновців, навпаки, – меншою.

М.Фрунзе добре вчився на помилках. Уже 16 грудня 1920 р. метод стратегічного оточення, що використовувався ним у гуляйпільській та

³⁰⁶ Там само. – С. 39.

³⁰⁷ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 118.

³⁰⁸ Ашахманов П. Махно и его тактика... – С. 12.

³⁰⁹ Коломоєць П.П., Єрмоленко М.К. Переповнена чаша. – К., 1986. – С. 183.

Азовській операціях, було визнано хибним. На зміну йому прийшли ідея окупації й метод постійного переслідування. Може здатися, що М.Фрунзе послішив, адже махновці в ці дні ще не встигли прорвати останню (третю) лінію «червоної шахівниці». Але, напевно, головком Червоної України вже тоді розумів, що Р.Ейдман зі своєю Північною групою зупинити Н.Махна не зможе. Проте особисто Р.Ейдман був про себе більш високої думки.

15-16 грудня 1920 р. Н.Махно та його командири, рухаючись на північ, знаходилися в стані своєрідної ейфорії. Їм здавалося, що після кількох настільки ж відчутних, як Бердянська чи Андріївська, поразок, червоноармійці великими масами почнуть переходити на бік махновців, і цей масовий бунт примусить радянське командування відвести свої війська на північ, звільнивши повстанський район. «Ця перемога була корисна не стільки військовими придбаннями, як тим настроєм, що вона викликала по всіх Запорозьких селах, що знову повірили в непереможну силу «батька»³¹⁰.

Проте майже одразу з різних місцевостей Запорозжя махновські агенти й просто селяни почали доносити, що комуністи майже в кожному селі ставлять на постій свої полки, переважно кавалерійські, і що в деяких місцях накопичуються величезні маси військ³¹¹. Махновці наблизилися до останньої лінії вибудованої М.Фрунзе загороди, так званої Північної групи Р.Ейдмана. Махновці поки що були спокійні: позиції «червоних» розгорталися дещо далі на північ і схід від тогочасного розташування РПАУ/м/.

Підіймаючись від моря на північ, махновці 15 грудня 1920 р. з боєм зайняли с. Кінські Роздори, вулиці якого були запружені обозами 2-го розряду 42-ї стрілецької, 5-ї, 7-ї та 9-ї кавалерійській дивізії РСЧА. Величезна кількість військового майна була захоплена в якості трофеїв, що відразу перекрили все, що було залишено в Андріївці. Через деякий час ті припаси, які не могли бути використані повстанцями, почали роздавати місцевим селянам³¹². У другій половині того ж таки дня маневрова група РПАУ/м/ перейшла в сусіднє с. Федорівку (в 16 км на північний схід від Кінських Роздор), де розташувалася на відпочинок і ночівлю. Ніхто з її командирів та повстанців не знав, які випробування принесе їм наступний день, коли відбудеться кровопролитний Федорівський бій.

Оперативним наказом М.Фрунзе Північна група військ була об'єднана під командуванням Р.Ейдмана лише 15 грудня 1920 р. До цього часу її частини не отримували жодних повідомлень від штабу В.Лазаревича впродовж кількох днів. Кінні роз'їзди червоноармійців не заходили далі як на 30 верст від місць постою й привозили в штаби виключно гіпертрофовану інформацію на кшталт того, що махновці в кількості ста тисяч чоловік оперують десь на півдні біля Чорного моря³¹³.

У новостворене угруповання входили: Окрема зведена Заволзька бригада, Зведена киргизька бригада 2-ї Туркестанської кавалерійської дивізії, 19-а бригада військ ВНУС і Богучарська бригада Донецької дивізії ВНК. На

³¹⁰ Поліщук К. Гуляйпільський «Батько». – Львів, 1991. – С. 206.

³¹¹ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 181.

³¹² Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 517.

³¹³ Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г. // Красная армия. – 1922. – № 12. – С. 11.

додачу до вищезгаданих військ, 15 грудня в район с. Керменчик підійшов також «загін Покуса³¹⁴» в складі двох полків ВНУС.

Так само, як в Андріївському побойіці головним «героєм» подій стала 42-а стрілецька дивізія РСЧА, так у Федорівському бою з'єднанням, що відіграло ключову роль у подіях, стала Окрема зведена Заволзька бригада. Вона була створена спеціально для боротьби з махновськими повстанцями і сформована в районі села Павлівка Херсонської губернії 4 жовтня 1920 р. Командування Заволзької бригади вважало підлеглих бійців «малонавченими і малодосвідченими в політичному й бойовому відношенні»³¹⁵.

Складалася бригада з 3-х полків: 1-го Заволзького стрілецького полку, резервного полку й Заволзького гусарського полку. Останнім керував комполку Ватман, колишній царський кавалерійський офіцер.

На таке диво, як «червоні гусари», варто було подивитися. Вони були обмундировані, як у повсякденну, в парадну форму колишнього царського 1-го Сумського гусарського полку, конфісковану в революційні часи з полкового цейхгаузу. Бійцями полку носився на голові блакитний з червоним околишем кашкет з жовтими випушками, а в холодну пору року хутряна шапка з металевою підборідною лямкою³¹⁶. На тіло одягався блакитний доломан з блакитним же стоячим комірцем, блакитними обшлагами, жовтими латунними шнурами й гудзиками на грудях. Наплічні шнури все-таки довелося зняти, аби чимось відрізнитися від старорежимних гусар-офіцерів. Знизу «червоні гусари» були одягнені в червоні крапові гусарські чикчири з галунами, й взуті в чоботи з екзотичними гусарськими лагунними розетками спереду, в районі колінної чашечки. Озброювалися гусари шашкою та гвинтівкою, а також, подекуди, старорежимною пікою з червоно-блакитним вимпелом на кінці. Гусарські командири були одягнені у френчі, які тоді входили у військову моду, а замість червоної зірки носили на кокарді кавалерійську емблему із зображенням підкови, чорної конячої голови й двох схрещених шабель. Кожен ескадрон мав свій значок, що носився на червоній піці: наприклад, червоний верх, жовтий низ тощо. Свого часу при формуванні полку йому з полкового цейхгаузу сумських гусар було видано, для подачі сигналів, 25 срібних труб, якими колись «за бойові заслуги» був нагороджений 1-й Сумський гусарський полк³¹⁷.

Крім цих підрозділів, до бригади входила «бригадна школа резерву», кулеметна команда на тачанках і артилерійський дивізіон, що мав звичайну, гаубичну та гірську батареї, а також загін прикриття.

³¹⁴ Покус Яків Захарович (1894-1940) – радянський військовий діяч, член компартії з 1919 р. Нагороджений двома орденами Червоного прапора. В 30-х роках ХХ ст. комдив. Знищений як «ворог народу».

³¹⁵ Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г... – С. 16.

³¹⁶ Дерябин А.Н. Гражданская война в России 1917-1922: Красная армия. – М., 2000. – С. 21.

³¹⁷ Історія бойових дій «червоних гусарів» з махновцями навдивовижу драматична і заслуговує окремої розповіді. Бої червоногусарського полку з махновцями йшли безперервно до березня 1921 р. з великими втратами для заволзьців. На 1 лютого 1921 р. у полку залишилося всього 120 бійців. Урешті-решт гусарський полк був остаточно розбитий повстанцями в бою під Балаклеєю. Свідки оповідали, що махновці в якості трофеїв здирали з убитих і поранених «червоних гусар» червоні чикчири.

15 грудня 1920 р. командування Північної групи нарешті отримало від В.Лазаревича офіційну інформацію, що махновці оточені в районі сіл Андріївка – Попівка, і тому групі наказувалося підійти ближче до цих місцевостей на лінію с. Воскресенка – ст. Гайчур – Темрюк, створивши третю (М.Фрунзе вважав, що четверту – *Авт.*) лінію оточення на допомогу першій. Уже затемно, о 18.00, бригади Північної групи військ почали виступати з с. Керменчик у напрямку найближчої залізничної станції, коли розвідка донесла, що РПАУ/м/ удень зайняла с. Федорівку і стала там на відпочинок. М.Рибаков, який залишив докладний опис Федорівського бою, зазначив з цього приводу: «Стало зрозуміло, що оточення знову зазнало краху. Махно прорвав його безкарно...»³¹⁸

Вирішено було зупинити війська, які знаходились на марші, й кинути їх на Федорівку. Проте, після більш докладного аналізу обстановки «червоному» командуванню Північної групи стало зрозуміло, що 19-а бригада ВНУС уже встигла відійти занадто далеко від Федорівки, і надіятись на її участь у бою проблематично. Проте всі інші бригади, в принципі, можна було вчасно «підгребти» до місця махновської ночівлі. Розвідка доносила, що махновців – 5000-7000 чоловік, при більш як 100 кулеметах та 12-15 гарматах. Без 19-ї бригади «червоні» війська Північної групи складали 4500 багнетів і близько 1000 шабель, при приблизному паритеті в гарматах і набагато меншій кількості кулеметів. «Червоне» командування, як слід поміркувавши, цілком логічно зробило висновок, що їх сил більше, бо розвідка й дані місцевого населення традиційно перебільшували чисельність махновців.

Щоправда, значна частина підрозділів Північної групи під час Гуляйпільської операції в кінці листопада – на початку грудня 1920 р. вже була бита махновцями, а значить, деморалізована, але Р.Ейдеман вирішив дати бій. По-перше, в тилу ненадійних частин можна було поставити надійні, по-друге, далі на північ ніяких «червоних» частин взагалі не було. Н.Махно виходив на оперативний простір, і Р.Ейдеман добре розумів як наслідки цього прориву, так і можливість стати «крайнім» у розслідуванні причин провалу Азовської операції. Тому було вирішено напасти на с. Федорівку зі сходу й північного сходу силами Завольської та Киргизької бригад, а із заходу та північного заходу – силами Богучарської бригади (4 піхотних та 1 кавалерійський полк)³¹⁹. «Загін Покуса» залишався в резерві. 19-а бригада ВНУС при підході, якщо Бог дасть, повинна була напасти на село з півдня. Командування розуміло експромтний характер операції. Наприклад, 19-а бригада знаходилася в 40 км на схід від Федорівки і могла своїм ходом досягти місця бою лише через добу. Тому Р.Ейдеман випрацював програму максимум і програму мінімум. Максимум – застосовуючи принцип тактичного оточення, затиснути махновців у вузьке вогневе кільце й знищити. Мінімум – не пустити махновців на північ, а погнати їх назад, на південь, на багнети прорваної першої лінії оточення, що вже була розвернута В.Лазаревичем фронтом на північ³²⁰. Щоправда, де та лінія є конкретно, ніхто

³¹⁸ Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г... – С. 11.

³¹⁹ Богучарська бригада Донецької дивізії ВНК була сформована в Богучарському повіті Воронежської губернії. У ході боротьби з махновцями отримувала поповнення з Росії, Білорусії, Татарстану та Башкирії.

³²⁰ В.Лазаревич планував зайняти с. Федорівку Зведеною дивізією курсантів 18 грудня 1920 р.

не знав, але вона мусила бути десь недалеко, не могли ж 5000 махновців перебити її усю, в десятки раз більшу їх за чисельністю.

На ніч з 15 на 16 грудня 1920 р. частини Північної групи займали наступні позиції. «Богучарці» – район села Марфополь – єврейської колонії Межиріч. «Загін Покуса» – Святодухівка³²¹, 19-а бригада ВНУС – Нова Каракуба³²². Р.Ейдман для кращої координації бойових дій особисто виїхав у район Святодухівка – Марфополь.

Полки Заволзької та Киргизької бригад рушили на Федорівку з півночі, з проходом через єврейську колонію Красноселівку (Блюменфельд). Не доїжджаючи сім верст до неї, «червоні» командири побачили в західному напрямку відблиски гарматних пострілів. Канонади чути не було, бо сильний північно-східний вітер зносив її звуки убік. Це о другій годині ночі³²³ відбулося перше зіткнення махновців з «червоними». Частина махновців вирішила в ніч з 15 на 16 грудня 1920 р. зайняти колонію Межиріч (№ 4) в 12 км на північний захід від Федорівки, де зіткнулася з кавалерійським полком Богучарської бригади. Почався нічний бій, в результаті якого махновці відступили назад, до Федорівки, а богучарські кіннотники замість того, аби переслідувати супротивника, розташувалися в колонії на ночівлю.

Зайнявши Красноселівку, «заволзці» вислали в бік Федорівки кінну розвідку, якій вдалося без жодного пострілу підкрастися до махновської застави на сході села й безкарно порубати її всю, за винятком «контрольного» (так у роки «громадянської війни» називали більш традиційних для нас «язиків»). Останнього о третій годині ночі привели на допит до Блюменфельду. Полоненим махновцем виявився росіянин із червоноармійців-перебіжчиків. Пручатися «контрольний» не став і одразу ж дав свідчення. За його словами, в селі стояли головні сили махновців (до 5000 чол., 8-10 гармат та 100 кулеметів). Штаб і командарм розташувалися в хатах біля церкви, в центрі села. Махновці ж розійшлися на постій, в основному в західній та північно-західній частині села. За словами полоненого, охорону села у вигляді застав несуть в основному місцеві селяни, яких «язик» називав «хохлами», і застави ці зі східного боку селища досить рідкі.

На підставі цих свідчень командири Заволзької бригади сіли за випрацювання остаточного плану операції. Навчені гірким досвідом попередніх невдач, вони ретельно працювали дві нічні години. З Н.Махном, нарешті, стали серйозно рахуватися. Почали з аналізу місцевості. З півночі та сходу с. Федорівка огорожена низкою бугрів різної висоти, перерізаних балками. Найбільшою висотою, яку можливо назвати командною, в районі Федорівки є курган, так звана могила Піка. Ряд більш низьких «могил» ішов за самим селом із півночі. Вирішили, що така місцевість, у принципі, сприяє таємному підходу до села, але для дій кавалерії та пересувної артилерії вона невігідна, бо скрізь були зорані поля з піднятими догори мерзлими пластами чорнозему. Саме село було перерізане кількома глибокими ярами й розкидане на узгір'ї та в долині річки Гайчур. Сучасники відзначали, що Федорівка вкрита перелісками, садками й невеликимигородами з черешневим чагаром на межах, що мусило ускладнити дії піхоти. Значить, піхоти треба побільше, і тут «червоні» почали вагатися, чи вистачить у них сил для вуличних боїв.

³²¹ Нині с. Любимівка Гуляйпільського р-ну Запорізької області.

³²² Нині селище Червона Поляна в Донецькій області.

³²³ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 181.

Було визнано, що у разі, якщо махновці упруться і займуть кругову оборону, то навряд чи у них вистачить піхоти, аби самотужки подолати повстанців у вуличних боях. Тут треба було сподіватися на вчасний підхід підкріплення, а це вже було справою проблематичною і випадковим фактором. Викликав занепокоєння і факт наявності на півдні та сході Федорівки двох глибоких балок (Лозовенької та Широкої). По останнім можна було відступити на південь, заховавши в них непомітно для нападників живу силу. При цьому командири абсолютно не звернули увагу на ще одну глибоку й широку Яцикову балку, що тяглася, загинаючись, за село з північно-західної околиці, та яка й відіграла визначальну роль у розгортанні подальшого бою.

О 5 годині ранку, розгортнувшись у ланцюги, Заволзька бригада почала наступ на Федорівку з півночі та сходу. Західніше дороги з Федорівки на Блюменфельд наступ «заволзьців» повинні були підтримувати три полки Богучарської бригади. Уночі вони вже підійшли на відстань 6-7 верст до села. Але «заволзьці», підступивши до Федорівки, помітили, що сусідів на західному фланзі немає. Тому вони були вимушені зупинитись на півгодини і розтягти фланг. Лише після цього кінна розвідка «заволзьців» намацала на півночі 3-й зведений полк Богучарської бригади. До села встиг підійти тільки його нечисленний авангард, близько двох рот, що продовжив правий фланг «заволзьких стрільців». Основні ж сили полку спізнилися на початок загального наступу і, фактично, опинилися в тилу ланцюгів, що наступали. Спокійно сприйнявши це повідомлення, 3-й Богучарський продовжував повільно йти колоною, тягнучи за нею обоз і нікуди не поспішаючи.

Установивши контакт із сусідами, артдивізіон Заволзької бригади відкрив по сонному селу гарматний вогонь, а її піхота кинулася в атаку. Півгодини йшла вона з криками «Вперед!», зайняла дві третини села, але ніде ворога не зустріла. «Червоні» гармати спочатку перейшли на одиночні постріли, а потім, наче в здивуванні, замовкли зовсім. Резервний полк «заволзьців» підійшов до північно-східної окраїни села і став на перепочинок під вітряками. Полк «червоних гусарів» зайняв сусіднє с. Якимівку³²⁴, трохи вище по течії р. Гайчур. Один із гусарських ескадронів помчав через річку в район с. Крутого³²⁵, але й там махновців не виявили. Проте гусари побачили в бінокль, що махновці «великими купами» покидають село з північного заходу, і оскільки ніякої канонади з того краю не чути, це означало, що й ніяких «червоних» частин із того боку села немає.

Як сніг на голову впали ці вісті на командування Заволзької бригади. Усі плани відразу виявилися переплутаними. Усього лише півгодинне запізнення наступу через відставання 3-го Богучарського полку не дозволило зненацька «застукати» махновців. Сполохані обстрілом повстанці, які ще з ночі трималися нашорошено, кинувши частину обозів, організовано відступили на захід села, в глибоку Яцикову балку, де терміново почали приводити себе в порядок і готуватися до бою. Згідно з «червоними» планами, в цій місцевості вже повинні були чекати на махновців як мінімум три полки (кавалерійський і 1-й та 2-й зведені піхотні) Богучарської бригади, але жодна з цих частин наказу не виконала і на місці їх не було. І це при тому, що «на їх головах» у

³²⁴ Територія села Якимівки нині входить до складу с. Федорівка і при цьому становить його південно-східну окраїну на північному березі р. Гайчур.

³²⁵ Територія сучасного с. Федорівка на південному березі річки Гайчур. На деяких картах початку ХХ століття позначалася як окремий населений пункт.

Марфополі «сидів» сам Р.Ейдман! Усім стало зрозуміло, що оточення провалилося. Махновці могли одразу ж на світанку піти на північ, і ніхто їх уже не був в силах стримати на цьому напрямку. Але Н.Махно, поразившись покинуті в селі припаси і, що найголовніше, артилерію, вирішив перейти в контрнаступ і повернути собі багаті трофеї Кінських Роздор.

Поставивши частину кінноти сторожувати західний напрямок, де зовсім недалеко, в єврейській Межирічі, хропли богучарські кіннотники, Н.Махно послав «синків» у тил «червоним» позиціям. Близько 7 години ранку кіннота махновців, ховаючись в Яциковій балці, помчала нею на схід, наскочивши прямо на колону 3-го зведеного піхотного полку Богучарської бригади, що досі пленталася до села по дорозі з Блюменфельду. Перші її дві роти вже вступили до Федорівки, але хвіст колони ще тягнувся до горизонту. Махновці атакували колону з тилу та флангу, зім'яли її й цілком захопили в полон. Червоноармійці в паніці кидали гвинтівки, командний склад кинувся тікати. Махновці доганяли втікачів й стинали їх шаблями.

«Заволзці» теж вступили в бій своїм правим флангом, що спочатку виткнувся з села в степ, а потім почав відступати назад до його центру. Лівий фланг (2-й батальйон Завольського стрілецького полку), який, не знайшовши ворога, обійшов майже всю східну частину села, теж поспішив на звуки бою. В цей час махновці, встановивши на обох схилах Яцикової балки сім гармат, відкрили вогонь по «червоним» ланцюгам, резервам та артбатареям, які ще не встигли увійти до села. Вогонь був неприцільний і великої шкоди «червоним» не завдав, але під звуки гарматних пострілів пішла в наступ, злізши з тачанок, махновська піхота. Почався вуличний бій із застосуванням кулеметів і гранат.

Цікаво, що федорівці старшого покоління добре пам'ятали побутові обставини «федорівського бою» ще в 90-х роках ХХ ст. «Те, що вчора було, забуваю повністю, а те, що було в сім год, помню і зараз» – говорили вони одному з авторів під час інтерв'ю неодноразово. Вчувши канонаду, батьки швиденько вкладали дітей на услану соломою долівку, бо кулеметні кулі регулярно пробивали саманні стіни федорівських хат. Лежачи долілиць, малюки могли з цікавістю спостерігати, як від кулеметних черг дрижить солома перед носом. Від рушничних пострілів не дрижить, а від кулеметних черг дрижить, мабуть, входячи в резонанс. Коли ж діти все ж таки починали схилитися до панічних настроїв, то батьки, аби заспокоїти їх, показували їм спосіб як зупинити кулю. Треба прикласти подушку до хатньої стіни. «Куля тверде пробиває, а у м'якому застряє». Стіну прошіє, а подушку – ні. Наївні діти вірили. «І ми всі так оті подушки пів дня біля стіни і держали».

Бій, справді, починав затягуватися, бо на головній площі села стояли покинуті махновцями 4 гармати і підводи, навантажені набоями, охналями, обмундируванням, цукром, хлібом і різним іншим добром. Тричі ходили сюди махновці в атаку, але відбити скарб їм так і не вдалося.

У самий розпал бою за підводи з крамом «червоне» командування побачило, що до його позицій з півдня, прямо в тил, наближається кавалерія чисельністю до двох ескадронів. Це були передові підрозділи 5-ї Кубанської кавдивізії, яка, захекавшись, гналася за махновцями сто кілометрів від самої Андріївки. Назустріч їм виїхала гусарська кінна розвідка. Розфуфирені вершники були прийняті кубанцями за махновців, що теж іноді дозволяли собі гротескно одягатися, і обстріляні кулеметним та рушничним вогнем.

Після подібних агресивних дій з боку кавалерії, яка наступала, командування Завольської бригади прийняло кубанську кінноту за махновців, які вже встигли здійснити обхідний маневр і знаходилися буквально в

кілометрі від села. Можливо було також, що це якийсь окремий махновський загін, який тільки-но підійшов з півдня. Тому на «махновців» кинули полк «червоних гусар». Почався ганебний в будь-які часи для будь-якої армії бій своїх зі своїми. Багато бійців 5-ї кавдивізії були одягнені в шапки-кубанки, бурки й черески з газирями, так що аби прийняти їх за махновців, треба було добре постаратися. «Червоних гусар» частини 5-ї дивізії так почаствовали кулеметним вогнем, що ті відступили до р. Гайчур і попросили підмоги. На підмогу їм дали дві гірські гармати на кінній тязі, що відкрили по наступаючій кінноті вогонь, і та була змушена хутко втекти за горизонт у південно-західному напрямку. Відступаючі підрозділи 5-ї кавдивізії були певнені в тому, що догнали махновців, і послали вістових за підкріпленням. Рухаючись на Федорівку, вони обігнали бронезагін (кілька панцерників, змонтованих на рамах вантажних автомобілів), який і було вирішено використати, аби дати засілим у Федорівці «махновцям» доброго прочухана.

Тим часом справжні махновці десь близько 10 години ранку для демонстрації своєї присутності залишили в західній частині села лише один полк кавалерії з кулеметами, а головні свої сили провели Яциковою балкою на схід. Вискочивши з балки, махновці основною своєю масою атакували батареї Заволзької бригади, її правий фланг і тил у районі «північного» кладовища. Авангард 3-го Богучарського полку, який раніше встиг вскочити до села й цим вберігся від полонення, був розбитий і здався. Цей успіх дозволив повстанцям вийти у фланг і тил «заволзцям».

Також була захоплена важка тригарматна гаубична батарея³²⁶, яку потягли на західну частину села. Махновці завжди перевозили при маневровій групі резервних артилеристів, які миттєво могли використати захоплену в бою ворожу артилерію. Інша батарея відступила на схід і зупинилася біля кургану «могила Піка». Відстояти ці гармати «червоним» допомогли ефективні дії кулеметної команди 1-го Заволзького стрілецького полку. 12 кулеметних тачанок своїм вогнем хоч і не завдали махновцям важких втрат, проте змусили їх повернути коней назад³²⁷. У наступну атаку на батареї махновська кіннота вже не пішла. До села з півночі саме підійшла й розверталася в лаву, загрожуючи лівому флангу махновців, Зведена Киргизька кавбригада.

Більш екзотичного, аніж Киргизька кавбригада, підрозділу в складі Червоної армії кінця 1920 р. відшукати було важко. По-перше, провідним етносом у бригаді були не киргизи, а казахи, яких комсклад називав киргизами виключно через своє невігластво. Кавбригада була сформована з кочовиків Сирдар'їнської області і слабо обмундирована. «Киргизи», яких махновці традиційно називали «бусурманами», воювали у своєму домашньому одязі: халатах, шапках і чоботах. Перший час «червоні» казахи навіть ходили в атаку з криками «Аллах акбар!», і їх командирам довелося докладати певних зусиль, аби вершинки почали вигукувати більш правильне в даній обстановці «Ленін акбар!». Характеризуючи бригаду, «червоне» командування відзначало природний розум і чесність «киргизів»³²⁸. На жаль, крім природного розуму й чесності, похвалитися було нічим. Боездатність підрозділу була низька, про що, зокрема, свідчить його розгром і полонення

³²⁶ Куц И.Ф. Годы в седле. – М., 1964. – С. 147.

³²⁷ Волковинский В. Махно и его крах. – М., 1991. – С. 194.

³²⁸ Бельй П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции... – С. 85.

махновцями 3 грудня 1920 р. у с. Комарь. Через тринадцять днів опісля цієї, без перебільшення, ганебної поразки «киргизів» встигли так-сяк одягти (знущаючись над «бусурманами», махновці роздягли усіх полонених на голяка), озброїти й знову кинути на махновців відмиватися від ганьби.

При одному лише вигляді лав махновської «кавалерійської групи», яка, вимахуючи шашками, з дикими вигуками пішла в атаку, деморалізовані казахи в паніці кинулися тікати на схід. Далеко втекти, правда, не вдалося. На відстані чотирьох кілометрів у їх тилу стояла спеціально поставлена «бригадна школа», бійці якої, аби зупинити номадів, відкрили по них вогонь на враження. «Киргизів» тільки частково вдалося зібрати до купи. Значна їх частина таки розбіглася. Учасні в бою вони вже явно брати не могли³²⁹.

Тим часом біля «північного» кладовища махновці погнали 1-й батальйон «заволзьких стрільців». Дві його роти вже шпурляли гвинтівки на землю й здавалися в полон. Здавалося, махновський маневр повністю вдався. Правий фланг Заволзької бригади був оголений, і махновці одразу ж завдали рішучого удару, спрямованого до центральної площі села, до покинутих гармат із знятими панорамами. Трьома колонами кінноти, за якими виднілися ланцюги махновської піхоти з розгорнутими чорними прапорами, йшли повстанці на заволзьких стрільців. За якусь мить ще три роти останніх біля «північного» кладовища були зім'яті.

У такому становищі «червоному» командуванню треба було вже думати не про знищення махновців, а про свій власний порятунок. Фронт перевернувся. «Богучарці» саботували бій, 19-а бригада ВНС так і не підійшла, «киргизи» знаходилися в жалюгідному стані й частково розбіглися. Весь тягар бою вправ на стрілецький полк Заволзької зведеної бригади. Все казало про те, що полк «червоних гусар» треба кинути на місце «киргизів», але «червоне» командування боялося оголяти тил. Відігнані «махновці» могли знову з'явитися з-за південного виднокраю. І тоді все. Повний розгром. Резервний полк Заволзької бригади теж не було можливості використати. Спочатку він спиняв казахів, які втікали, а тепер біля могили Піка відбивав скажені атаки кінних махновців. Завдяки артилерійській підтримці вдалося відбити чотири махновські атаки. Часом здавалося, що вже все. Махновська кіннота не доходила до «червоних» ланцюгів на якихось 40-60 метрів, але артилерія «заволзців» щоразу відганяла ворога пострілами прямою наводкою.

Об 11 годині ранку командування кинуло «заволзьких стрільців» у відчайдушний наступ на кінноту, що за військовими правилами початку ХХ ст. вважалося мало не виявом божевілля. Але саме цей відчайдушний хід врятував загиснуту в селі Заволзьку бригаду. Махновська кіннота відступила. 1-й батальйон Заволзького полку було визволено з полону. Колишні полонені розібрали покидані ними в купі гвинтівки й разом з 2-м батальйоном кинулись в атаку. Махновці явно не чекали настільки відчайдушного опору. За 45 хвилин заволзьким стрільцям вдалося відбити у ворога весь простір від початку Яцикової балки до північної окраїни Федорівки. Махновці похапцем відступали на північ. У цьому відступі вони навіть не встигли забрати з собою кулемети полонених богучарців, кілька підвод з патронами (основну частину таки забрали), коней. Заволзці відбили у махновців 500 полонених 3-го

³²⁹ Згодом, у квітні 1921 р., незадоволене боєздатністю «киргизів» «червоне» командування розформувало цю бригаду, а її бійців було влито до складу 7-ї та 9-ї кавалерійських дивізій 3-го кінного корпусу.

Богучарського полку³³⁰ і 100 полонених бійців 42-ї дивізії, яких махновці завезли сюди аж з-під Андріївки. Напевно, це були ті, хто перейшов на махновський бік в Андріївському бою, а в Федорівці, рятуючи життя, просто видали себе за полонених.

Після цього відступу махновська артилерія замовкла, поспішно знялася з позицій й рушила під прикриттям на північ вздовж дороги на Красноселівку (Блюменфельд). Махновці отримали інформацію, що з півночі до Федорівки рухається добре знайома їм Інтеркавбригада, і не захотіли знову опинитися в лещатах. На кінськороздорські трофеї махнули рукою. Окрилені успіхом «заволзці» вирішили погнатися за махновцями, практично повністю покинувши територію Федорівки. Погоня тривала сім верст навропець, по мерзлій ріллі, аж поки «червоні» не зрозуміли, настільки це була погана ідея. Гусарські коні змучилися, кінногирська батарея намертво застрягла. Через цю ріллю переламалося й багато ресорних тачанок з кулеметами. О 15.00 бій фактично закінчився. Крім підвод з крамом та гармат, сполохані обстрілом махновці залишили в селі прапор з написом «З пригнобленими на гнобителів завжди». Відомо, що такий напис був на головному стязі махновського руху, але він був втрачений ще під час Кримського походу РПАУ/м/.

І от, коли переслідувачі вже поверталися назад до Федорівки, з півдня до села приїхав 30-й кавполк 5-ї кавалерійської дивізії³³¹ з бронемашинами, що з Кінських Роздор рушив по слідах Н.Махна. Тут тільки й прояснилося, що стріляли по своїх. Але «заволзці» відперлися тим, що від В.Лазаревича про підхід 5-ї кавдивізії їх ніхто не повідомляв. 30-й кавполк, натомість, послали ловити вітру в полі, гнатися далі за Батьком³³².

Таким чином, Н.Махну вдалося без особливих втрат вийти з Азовської операції. Для того, аби закінчити шедевр військового мистецтва, Н.Махну залишалося зробити останній штрих.

Комкор 3 М.Каширін 15 грудня 1920 р. кинув Інтеркавбригаду на Федорівку й вона, рухаючись з-під Царекостянтинівки, зробивши доброго гака, підходила до села з півночі в другій половині дня 16 грудня. По темпах пересування це, мабуть, був найшвидкохідніший підрозділ РСЧА. За даними розвідки, в селі не було ні махновців, ні «червоних», що добре характеризує якість цієї служби. Стояла страшна холоднеча, мороз досягав 17 градусів. Льодяний сухий вітер підіймав із землі чорну пилюгу й сухий сніг, який випав вчора. Очі бійців застигла суцільна пелена. Зморені коні важко тягли гармати й кулеметні тачанки. Десь збоку до села мала підходити колона 5-ї кавдивізії. За десять кілометрів до Федорівки інтеркавбригадівці побачили

³³⁰ Старожили села Федорівки ще в кінці ХХ ст. згадували полонених богучарців, які, втрапивши зброю, надовго затримались у селі. Богучарці виділялися зачуханим зовнішнім виглядом, були одягнені в обдертий одяг і, головне, носили погано пошиті й вичинені, а тому неймовірно смердочі, шапки з козячої шкіри.

³³¹ 5-та Кубанська кавалерійська дивізія. Сформована наказом РВР 9-ї Кубанської армії від 2 вересня 1920 р. з частин 1-ї Кавказької кавдивізії, Окремої кавбригади й 1-ї Таманської кавбригади. До 17 вересня 1920 р. називалася просто Кубанською кавдивізією. Дивізія ушлявилася своїми подвигами проти білогвардійських формувань генерала-майора М.Фостикова на Кубані, потім у складі 13-ї армії в боях проти врангелівців біля Бердянська, Маріуполя та Генічеська. Брала участь у Перекопсько-Чонгарській операції, в зайнятті Феодосії та Керчі.

³³² Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г... - С. 16.

збоку від себе обриси якоїсь колони, що рухалася в протилежному напрямку. Це махновці відступали з Федорівки на Красноселівку. Інтернаціоналісти, однак, подумали, що це просто якась «червона» частина збилася в негоду зі шляху й суне бозна-куди. Командир ескадрону Габор з двома кавалеристами поскакали до колони, «що рухалася назустріч у зразковому порядку». Остаточо «червоного» угорця ввели в оману червоні ескадронні прапорці на піках, тільки-но відібрані махновцями в «червоних гусар».

Комеска, під'їхавши, запитав, яка це частина. «5-та Кубанська дивізія, товаришу командир, – відповів один із вершників. – Наблизьтесь до мене». Габор під'їхав упритул, і тут ззаду до нього підїхав інший вершник і напрочуд вправно висмикнув з кобури «червоного» командира револьвер. Миттєво були схоплені та обеззброєні й інші бійці. Полонених повели до Н.Махна, де їх зустріли також дружина Батька Г.Кузьменко і якийсь махновець-маляр. Останній почав переконувати Габора перейти на службу до РПАУ/м/, обіцяючи життя. Проте фанатично налаштовані комуністи відмовилися. Махновці роздягли їх на морозі наголо й знову запропонували переходити до них. Габор гидко вилаяв Батька, й той наказав порубати комуністів. Але зробити це виявилось не так уже і просто. Коні боялися підходити до оголених людей, іржали й крутилися на місці. З горем пополам порубали. Один із рядових бійців підставив руку під удар шашки і впав, утративши свідомість. У нього було заляте кров'ю обличчя, і ця обставина його врятувала. Махновці подумали, що він убитий, і від'їхали геть³³³.

Одночасно з цим з боку Федорівки вчулися шалена стрілянина й важкі вибухи гаубичних снарядів. Командування Інтеркавбригади вирішило, що у Федорівці йде бій і з гармат стріляють саме «червоні»³³⁴. Та ось вітер ослаб і видимість покращилася. Вдалині показалося село. Роз'їзд повернувся від околиць Федорівки й повідомив, що в селі стріляє захоплена махновцями важка гаубична батарея, а на околиці Федорівки невеликі групи бандитів строчать з кулеметів по роз'їздам і головним силам бригади.

Підтверджуючі слова розвідників, гаубичний снаряд вибухнув поряд з командирами Інтеркавбригади і важко поранив одного з них – комполку І.Куца, який згодом вислужиться в РСЧА до звання генерал-майора. Після цього Інтеркавбригада понеслася на Федорівку. Охорона махновців на краю села була зім'ята. Важка гаубична артилерія захоплена. Тут тільки й з'ясувалось, що махновці ще раніше знали про маршрут Інтеркавбригади. Захопленою важкою гаубичною батареєю вони інсценували оборону села. Користуючись поганою видимістю, головні їх сили пройшли повз Інтеркавбригаду в зворотному напрямку й вискочили з кільця³³⁵.

Таким чином, махновці прорвалися через усі три кільця червоноармійського оточення. Це було щось неймовірне. Давид побив Голіафа. Анархіст В.Волин все-таки мав деяке підґрунтя заявляти, що «махновська кіннота була, без сумніву, однією з кращих у світі. Відбити її блискавичні атаки було неможливо»³³⁶. Азовська операція Н.Махна та В.Білаша закінчилася в тому ж місці, де й почалася, в с. Федорівка, на північ від якого махновці вирвалися, нарешті, на оперативний простір. Оцінюючи

³³³ Стрельбицький І. Ураган. – М., 1977. – С. 148.

³³⁴ Куц І.Ф. Годы в седле. – М., 1964. – С. 147.

³³⁵ Там само. – С. 146-148.

³³⁶ Волин В.М. Неизвестная революция. 1917-1921. – М., 2005. – С. 416.

наслідки Федорівського бою, М.Рибаков, один із командирів Заволзької бригади, в 1922 р. назвав цю операцію «невдалою через повну її невідготовленість»³³⁷. Подібні висновки підтримував і начдив 42 М.Єфімов, який вважав «подальші дії проти Махна (після Андріївського прориву – *Авт.*) безрезультатними... Його не могли піймати наші кавалерійські частини»³³⁸.

Але у вищого командування РСЧА була своя думка щодо оцінки наслідків Федорівського бою. Намагаючись виправдатися за провал операції, воно почало безсоромно дезінформувати партійне начальство, видаючи Федорівський бій за вражаючу перемогу над махновцями. Тон у цьому неблагородному занятті задавав головнокомандувач військ України й Криму М.Фрунзе, якого за подібний вчинок, за брехню й введення в оману вищого державного керівництва за всіма правилами військової служби слід було зняти з посади й віддати під трибунал. 17 грудня 1920 р., вже повністю володіючи інформацією про події, М.Фрунзе надіслав телеграму В.Леніну, в якій заявив, що «махновщині завдано смертельного удару». Копія телеграми надсилалася іншому грізному начальнику, якого теж планувалося пошити в дурні – голові РВР Республіки Л.Троцькому.

М.Фрунзе сповіщав: «Сьогодні остаточно визначилися результати напружених боїв з Махном. Махно, прорвавшись 14 грудня через потрійне коло облоги (насправді подвійне – *Авт.*), вирушив у кількості до 7000 чол. при 8 гарматах на північ (М.Фрунзе свідомо завищує чисельність ворога – *Авт.*). У районі Федорівки він був зустрінутий військами 4-ї (!? – *Авт.*) загороджувальної лінії й після жорстокого бою, що почався з вечора 16 грудня й продовжувався до ночі 17 грудня, був розгромлений (М.Фрунзе сповіщає неправильну дату бою – *Авт.*). Нами захоплено 8 гармат і багато усілякого озброєння, спорядження й полонених³³⁹. Уся піхота здебільшого знищена, частково ж розсіяна, нині вилловлюється...»³⁴⁰. Неправдиву реляцію М.Фрунзе підписав член РВР С.Гусев, який замість суворої перевірки заяв полководця розділив із шефом відповідальність за брехню. В.Ленін прочитав і підписав телеграму: «Повернути Троцькому в його архів».

Аби посилити враження від «перемоги», М.Фрунзе почав роздавати нагороди. 19 червоноармійців, командирів і політпрацівників Заволзького стрілецького полку були нагороджені орденами Бойового Червоного прапора за хоробрість і високе самоволодіння у вирішальні моменти Федорівського бою. Піхотинці Заволзького стрілецького полку, фактично, виявилися єдиною піхотною частиною РСЧА, яка була здатна протистояти атакам махновської кавалерії. Махновці самі високо цінували бойові якості «заволзців», присвоївши їм прізвисько «чорна танка», бо бійці полку були вдягнуті в однакові шапки з чорним верхом. Але підвищена боєздатність підрозділу вилізла його бійцям боком. Командування й надалі весь час кидало полк у бій проти повстанців та в постійне переслідування маневрової групи РПАУ/м/

³³⁷ Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г... – С. 16.

³³⁸ Ефимов Н.А. Действия против Махно... – С. 219.

³³⁹ Із телеграми хитрого М.Фрунзе випливає, що захоплені полонені це, звичайно ж, махновці, хоча насправді це були «захоплені» «червоні» полонені, яких напередодні в полон захопили махновці, а потім їх відбили свої.

³⁴⁰ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Док. и мат. – М., 2006. – С. 561.

так що до весни 1921 р. більшість його бійців через смерть, поранення та обмороження вибули з лав Червоної армії.

У цей же час у повідомленні по ввіреним йому військам М.Фрунзе відзначав, що у Федорівці було захоплено «багато кулеметів, гвинтівок, майже весь обоз, 8 гармат, чорний прапор Махна». Сам Махно з групою вершників у 400-500 шабель утік, переслідуваний частинами 5-ї та 9-ї кавдивізій³⁴¹. Якщо відняти 500 від 7000, то з повідомлень М.Фрунзе виходить, що у Федорівці було вбито та взято у полон шість з половиною тисяч махновців. Але ні на вулицях села, ні в полях навколо нього завалів з махновських трупів явно не спостерігалось. Трохи згодом побачив світ огляд оперативного відділу штабу М.Фрунзе, який, нарешті, навіть конкретні цифри, більш схожі на правду. Отже, було вбито всього-навсього 300, а не 6000 махновців, і захоплено 5, а не 8 гармат. Кількість захоплених кулеметів досягала 20 штук, що у попередніх реляціях М.Фрунзе визначало поняття «багато»³⁴². Але є великі сумніви, що червоноармійці змогли вбити у Федорівці навіть 300 махновців. Групи в грудні 1920 р. ніхто не перераховував. А «червоні» джерела традиційно завищували кількість убитих вояків, а також часто приписували до цієї кількості згодом розстріляних по селах заручників, які теж проходили по документах як махновці.

Опис Федорівського бою в огляді оперативного штабу М.Фрунзе вражає увагу рівнем фальсифікації подій не менше, ніж переможні реляції його шефа. Згідно з цим документом, махновці ще 15 грудня 1920 р. хотіли залишити Федорівку й попрямували на північ, але в районі с. Красноселівки їх зупинили контрнаступом – хто б ви думали? – частини 42-ї стрілецької дивізії. Саме ці герої і примусили махновців відступити назад у Федорівку. Виходить, що наче за помахом чарівної палички, повністю розбиті, полонені й роззброєні махновцями частини 42-ї дивізії не лише миттєво воскресли у своїй боєздатності, але й, будучи піхотними, встигли за день прожогом промчати 150 км з-під Андріївки аж за Федорівку й розгорнутися в бойові порядки за її північними околицями. Може здатись неймовірним, але на ці нісенітниця як на документальні свідчення посилалися кілька поколінь радянських істориків, а текст їх друкувався в збірках документів, для напучування молодих командирів радянської армії й комсомольців.

Про те, що його обманули, В.Ленін дізнався не одразу, а лише через кілька днів. Покаранням з боку В.Леніна для М.Фрунзе за брехню й безпорадність стало відлучення останнього від персони й заборона з'являтися в Москві до остаточної ліквідації махновців. ЦК РКП/б/ відхилив прохання М.Фрунзе про приїзд на VIII з'їзд Рад до Москви, на якому той розраховував постати тріумфатором, що переміг Російську армію П.Врангеля й переможно закінчив «громадянську війну».

Відчувши момент, викрити М.Фрунзе перед очима високого начальства захотів колишній начдив 42 Єфімов. Заява М.Єфімова була відправлена в конфліктну комісію при ЦК ВКП/б/. «Свідчення, які отримує центр про повне знищення і розгром Махна, не відповідають дійсності, – пишеться в ній. – Я маю свідчення, що в ЦК партії надійшли доповіді з Південного фронту..., що малюють неправильну постановку усієї операції проти Махна... Фрунзе, не побачивши ніяких результатів задуманої ним операції, вирішив застосувати

³⁴¹ М.В.Фрунзе на фронтах гражданской войны: Сб. док. – М., 1941. – С. 464 (№ 479).

³⁴² РДВА. – Ф. 25899. – Оп. 3. – Спр. 31. – Арк. 245.

метод репресій». Неправдивість переможних реляцій М.Фрунзе підтверджують й інші червоноармійські джерела. Командир артилерійської батареї Інтеркавбригади І.Стрельбицький особисто бачив колону повстанських військ, яка відступала з Федорівки, і вона аж ніяк не була схожа на загін у 400-500 чол.

Не говорить про розгром махновців під Федорівкою і командувач 1-ю Кінною армією РСЧА С.Будьонний. Після Азовської операції махновці вдерлись у район розташування його армії на території сучасної Дніпропетровщини, і це був зовсім не жалогідний загін у 500 недобитків. Щодо бою біля Федорівки 16 грудня 1920 р. С.Будьонний писав: «Махновці вчинили упертий опір. Кінні загоны завдали одну атаку за іншою. Махно вирвався, залишивши 8 гармат і обози. Бійці Завольської бригади захопили чорний прапор»³⁴³ (впливи реляцій М.Фрунзе помітні і тут – *Аем.*). Проте, вислужуючись перед начальником, М.Фрунзе почали підтримувати його підлеглі. У своєму наказі № 62 Р.Ейдман заявив, що в районі Федорівки банди Махна були розбиті³⁴⁴. Є.Лихаревський через журнал «Армія та революція» в 1921 р. теж запевняв усіх читачів, що в районі с. Федорівка махновцям вдалося завдати «найсильнішої поразки...», чим вдалося компенсувати Андріївську невдачу»³⁴⁵. Комполку І.Куц, отямившись через дві доби від контузії, в олександрівському шпиталі написав, що «під Федорівкою бандитів розбили наголову. Покидавши все, Н.Махно із загоном у 400 шабель утік на Янісель» (правильно «на Янісоль» – *Аем.*)³⁴⁶. Цьому дружньому хору попихачів, який оспівував «хведорівську вікторію», повірили й радянські історики. За їх версією подій, у ніч на 16 грудня 1920 р. Завольська бригада знайшла махновців у с. Федорівці й зненацька атакувала, «вбивши махновців із села». Відступаючи, махновці наткнулися на полк Богучарської бригади й розгромили його. «Але полки Богучарської бригади, які відступили, завдали махновцям поразки»³⁴⁷. Наскільки ці історики, м'яко кажучи, говорять неправду, кожен з вас може визначити, прочитавши детальний опис бою, наведений вище. Продовжував вірити М.Фрунзе і В.Волковинський, який у низці своїх праць запевняв, що «Червоноармійські частини надгонали махновців біля села Федорівка й завдали їм нищівного удару, перебивши майже всю піхоту. Вирвалась тільки кавалерія на чолі з самим Махном»³⁴⁸.

Махновці й анархісти, у свою чергу, перебільшували кількість радянських військ у бою під Федорівкою, намагаючись у такий спосіб додатково прославити повстанців. Петро Аршинов писав, що «Махно був оточений кількома піхотними й кавалерійськими дивізіями. З двох годин ночі до четвертої години дня він вів з ними безперервний бій; потім, прорвавши ланцюг, пішов у північно-східному напрямку»³⁴⁹. Зазначимо, що ніяких «дивізій» біля с. Федорівки взагалі не було. «Червоні» нападали на махновців силами окремих бригад. Федорівський бій важко назвати безперервним, бо

³⁴³ Буденный С.М. Пройденный путь. Кн. 3. – М., 1971. – С. 178.

³⁴⁴ ЦДАВОВУ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 732. – Арк. 120.

³⁴⁵ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 115.

³⁴⁶ Куц И.Ф. Годы в седле. – М., 1964. – С. 147.

³⁴⁷ Бельий П.Ф., Дышлевой П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции... – С. 96.

³⁴⁸ Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. – К., 1994. – С. 202.

³⁴⁹ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 182.

після нічного зіткнення в колонії Межиріч бойові дії припинилися на кілька годин. Та й відступаючи на північний схід ніякого ланцюга РПАУ/м/ не проривала, якщо не вважати таким «проривом» мало не «дитяче» полонення 3-го Богучарського полку або обман Інтеркавбригади.

За кілька десятиліть у численних розвідках щодо історії махновського руху, зроблених досить незаангажованими авторами, можна відшукати вдосталь історичних неточностей, неправильно зроблених висновків і відвертого нерозуміння суті подій, що описуються. Наприклад, В.Голованов пише про участь частин 2-ї Кінної армії у Федорівському бою³⁵⁰, хоча їх там не було взагалі. На нашу думку, не варто погоджуватися й з іншим коментарем В.Голованова, який писав, що частини, очолені Р.Ейдманом, виявилися, «в сутності, єдиними, які зберегли холоднокрівність і здатність до маневру». Це ж хто тут зберіг холоднокрівність? Може, бригада «червоних» «киргизів»? Чи «червоні» гусари? Чи богучарці з внусівцями, які відверто саботували накази командування?

Інший авторитетний спеціаліст О.Скирда вважає, що Федорівський бій закінчився вничю³⁵¹. Думаємо, що це теж неправильна оцінка подій. Махновці таки виграли його, навіть відступивши з села й не розбивши війська Р.Ейдмана, тому що це було лише допоміжне оперативне завдання. Основним же завданням бою було вирватися на оперативний простір, що Н.Махно й проробив під Федорівкою просто блискуче. Разом з тим, Азовська операція РПАУ/м/ переможно закінчилася.

Післямова

У той же день, коли махновці полишили за собою останню лінію «червоного» оточення, катеринославська газета «Звезда» надрукувала статтю К.Ворошилова «Нові завдання Червоної армії» в якій стверджувалося, що «архібандит Махно... не представляє якої-небудь серйозної небезпеки». Стаття ця явно писалася в той час, коли Н.Махно був оточений під Бердянськом, і тепер, 16 грудня 1920 р., могла викликати в обізнаній людині хіба що саркастичну посмішку.

Із часом оцінки Азовської операції стали давати безпосередні учасники подій. М.Єфімов не вгавав. 31 січня 1921 р. він заявляв, «що операція нікуди не годилася»³⁵². По-перше, командування недооцінило силу супротивника. По-друге, кільце оточення, що гарно виглядало на карті, розвалилося 12 грудня 1920 р., коли Н.Махно розбив 2-у змішану (спішену) бригаду в Бердянську. Червоноармійські частини для операції були підібрані слабо, командування використовувало всіх підряд, не звертаючи увагу на боездатність підрозділів. І це в той час, коли досвід боїв з махновцями в 1920 р. не раз засвідчував, що оточити повстанців піхотою – марна річ. «У Червоній армії нема такої піхоти, що витримала б фронтальний удар махновської кінноти». Не зважаючи на цей загальновідомий факт, оточення махновців під час Азовської операції проводилося в основному піхотою. Це не принесло результатів. Махновці знищували піхоту по частинах.

³⁵⁰ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 384.

³⁵¹ Skirda A. Les cosaques de la liberte Nestor Makhno, le cosaques de l'anarchie et la guerra civile russe. 1917-1921. – Paris, 1985. – P.197.

³⁵² Єфімов Н.А. Действия против Махно... – С. 219.

Найбільш прикрим було те, що махновці на голову перевищували Червону армію в швидкості реагування на зміни оперативної обстановки й у мобільності армії. У Червоній армії спочатку наказ у письмовому вигляді з Харкова спускався у штаб армії в Мелітополі, звідти в дивізію, потім у бригаду, потім у полк. За цей час Н.Махно був уже далеко. Ініціативу начальникам дивізій ніхто надавати не збирався. В.Лазаревич розставляв їх полки і бригади через голову комдивів як йому заманеться, й міняв загальне завдання військам щодня. 13-го грудня він наказував придавати махновців до моря й знищити, 14-го – оточувати звідусіль у с. Андріївці. Оточення вийшло набокуватим. Замість того, аби зосередити головні сили з півночі Андріївки, вийшло, що вони зосереджені з півдня³⁵³.

Середній комсклад «червоних», на думку М.Єфімова, в ході операції не вірив у її позитивний результат, бо «знав ціну своїй піхоті й кавалерії, і знав махновців краще, аніж ті, що сидять далеко від них». М.Єфімов також доносив, що В.Лазаревич теж не погоджувався із загальною ідеєю операції, інформував про це начальників штабних управлінь. Таким чином, уся Азовська операція з «червоного» боку була побудована на «авось».

Головком РСЧА С.Каменев не погоджувався з подібним трактуванням подій. На його думку, причина зриву операції полягала в тому, що махновці не були оточені, як задумувалося, фронтом у шаховому порядку в глибину до трьох ліній. Справді, під Андріївкою, Попівкою й Федорівкою лінії були, але явно не в шаховому порядку. Заступник командувача військами України К.Авксентьєвський вслід за трибуналом пояснював невдачу «нечуваною халатністю молодших начальників».

Павлов, командир дивізії «червоних» курсантів, робив такі висновки з минулих подій: «Головним прийомом тактики Махна є заманювання наших частин у потрібному для себе напрямку. Після того, як важкі у своєму маневрі... частини направляються за ним у погоню, Махно, користуючись швидкістю, перебирається в місцевість, від цих частин вільну»³⁵⁴. Навіть Є.Лихаревський у своїй напрочуд лояльній статті змушений був визнати «недосконалість бойових апаратів Червоної армії»³⁵⁵, які не встигали реагувати на блискавичні переміщення РПАУ/м/ і не могли налагодити належного зв'язку між підрозділами.

Інший «червоний» командир – М.Рибаків писав з приводу Азовської операції наступне: «Частини пересувалися, зосереджувалися й знову розпорозувалися в ... районі передбачуваного оточення, люди й коні вимотувалися, а Махно розгулював в цьому районі як йому хотілося, винохував, прицілювався й раптом робив, де треба на його думку, стрімкий наскок, брав яку-небудь бригаду, або полк в полон, віднімав обози, патрони, гармати тощо й вискакував з кільця на простір. Не пошарпаний і ослаблений, але, навпаки, посиленний і постачений всіма видами бойового спорядження, обозом та людьми, «гуляв» він після таких набігів з високо піднятою головою, твердо впевнений в своїй перевазі – моральній і матеріальній, він все глибше вrostав своїми коріннями переможця й «визволителя» в куркульсько-

³⁵³ Там само. – С. 219

³⁵⁴ Павлов П.А. Выводы из опыта борьбы с Махно... – С. 110.

³⁵⁵ Лихаревский Е. «Андреевский конфуз»... – С. 114.

шовіністичну гущу українського повстанства... Так було в районі Верхнього Токмак – Пологи – Кінські Роздори – Маріуполь – Бердянськ»³⁵⁶.

У 1926 р., уже після ліквідації М.Фрунзе, критикувати його керівництво Гуляйпільською та Азовською операціями проти махновців став навіть його перший заступник по антиповстанській компанії – Р.Ейдман. Тактовно не називаючи прізвища свого колишнього начальника, і в той же час натяками даючи зрозуміти, про кого саме йдеться, віслюк завзято хвищав мертвого лева: «Боротьба з Махном у цей період носить вкрай безсистемний, майже хаотичний характер... Постійне відставання... Частина рухаються, ходять, наче наосліп... Порожнє метання частин, стратегічне й тактичне оточення районів, у яких Махна й слід простиг. Командний склад виявився майже або повністю непідготовленим для боротьби з новим супротивником...» «Здійснене в грудні частинами 4-ї [армії] й 2-ї Кінної армії й Харківського військового округу стратегічне оточення Махна в Гуляйпільському районі завершилось, точніше, майже завершилось, тактичним оточенням його головного ядра; і все ж Махно виходить із цього оточення майже нерозладнаним, у всякому разі, значно менш розладнаним, аніж ціла низка наших частин»³⁵⁷.

Найкращу, на нашу думку, рецензію подіям Азовської операції дав В.Ленін у своїй записці Є.Склянському: «Треба щоденно в хвіст і в гриву гнати (і бити, і драти) Головкама і Фрунзе, щоб добили і піймали Антонова і Махна»³⁵⁸.

Отже, зробимо висновок. У ході Азовської операції Н.Махно дав «червоним» командирам показовий урок маневрової війни й переміг сили ворога, які переважали його вдесятеро. Лише однієї, окремо взятої, Азовської операції (6-16 грудня 1920 р.) цілком достатньо, аби визнати Н.Махна видатним полководцем, чиї звитяги цілком заслуговують окремої сторінки в підручниках з військового мистецтва. Бойові ж характеристики РПАУ/м, продемонстровані в ході операції, просто вражають. У своїй книзі В.Голованов спробував відтворити коротку хронологію подій першої половини грудня 1920 р., аби показати читальській публіці «юродську двужильність махновців»³⁵⁹. Ідея була цікава, але хронологічний список містив у собі численні огріхи й був занадто короткий, що породило бажання зробити його уточнений і розгорнутий варіант. Отже:

9 грудня 1920 р. Від ранку і до вечора повстанська армія збирається в похід. Під вечір виступ маневрової групи з с. Федорівки. Початок махновцями Азовської операції. Рух з Федорівки на Царекостянтинівку, 24 км на південь.

10 грудня. Бої в Царекостянтинівці та Попівці, розгром махновцями 2-ї маршової інгушської кавбригади. Пройдено ще 20 км на південь. Ніч – відпочинок.

11 грудня. Зранку – перехід з Попівки через Андріївку до Новоспасівки, об'єднання з Азовською групою РПАУ/м/. Денний відпочинок – кілька годин. Марш на Петрівку (с. Старопетрівка та с. Новопетрівка). Розгром двох полків

³⁵⁶ Рибаків М. Махновские операции в 1920 г. // Красная Армия. – 1922. – № 12. – С. 12.

³⁵⁷ Эйдман Р. Пятая годовщина одного урока // Война и революция. – 1926. – № 12. – С. 36.

³⁵⁸ Ленин В.И. об Украине. – К, 1978. – Ч. 2. – С. 381.

³⁵⁹ Голованов В. Тачанки с юга. – Запорожье – М., 1997. – С. 384.

2-ї спішеної бригади. За день пройдено більш як 50 км на південь. Нічний відпочинок – не більше двох годин.

12 грудня. Марш із Новоспасівки та Петрівки на Бердянськ. «Бердянський розгром». У другій половині дня авангарди РПАУ/м/ залишають місто й повертаються у Новоспасівку. Головні сили РПАУ/м/ відпочивають у Бердянську ніч.

13 грудня. Передислокація головних сил РПАУ/м/ з Бердянська в Новоспасівку, а потім – в Андріївку, за вечір і ніч пройдено 35 км на північ. Кількогодинний нічний відпочинок в Андріївці.

14 грудня. «Андріївське побоїще». Прорив і нічний марш-кидок на північ. За ніч пройдено 40 км без відпочинку.

15 грудня. Захоплення Кінських Роздор й обозів. Денний відпочинок – кілька годин. Перехід у Федорівку, 18 км на північний схід. Нічний відпочинок.

16 грудня. Ночівля у Федорівці. Починаючи з 6-ї і до 16-ї години бій навколо села. Відступ на північ, прорив через останню лінію оточення.

Проте в наступні дні махновці не змогли повністю скористатися можливостями, які вони здобули після переможного завершення Азовської операції. Окрилений успіхом Н.Махно захотів зробити похід на Донбас й завів маневрову групу РПАУ/м/ у район густої дислокації «червоних» частин, знову зав'язнувши в боях. Тут, на кордоні Донбасу, Н.Махно та РРПУ/м/ із повідомлень полонених «червоних» дізналися, що проти нього діють не багато – не мало чотири армії – дві кінні та дві змішані. «Ці показання співпадали з показаннями селян й особистими спостереженнями й висновками Махна. Стало зрозуміло, що розгром двох-трьох червоноармійських груп буде мати невелике значення в тій масі військ, яка була кинута на махновців. Розмова вже не йшла про перемогу над радянськими військами, а про те, як не допустити катастрофи повстанської армії»³⁶⁰. Тому Н.Махно був змушений покинути рідні краї й піти в глибокий рейд в інші місцевості України. Це був поступовий, дуже повільний, але все-таки початок занепаду повстанського руху. Відірвана від рідних земель Запорожжя та Приазов'я повстанська армія вже не могла відновити своєї величі.

За чотири роки війни махновський район зазнав колосальних людських та економічних втрат. Головними причинами поразки руху стали: по-перше, відсутність глибокого сприйняття махновської ідеології селянством інших регіонів України, по-друге, негнучка зовнішня політика Н.Махна. Вона не привела рух до об'єднання з українськими національними силами, що були практично єдиними для махновців союзниками в боротьбі з більшовиками.

³⁶⁰ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 181.

Наукове видання

Чоп Володимир Миколайович
Лиман Ігор Ігорович

Місцями пам'яті повстанських перемог у Запорозькому краї: Азовська операція Нестора Махна

Комп'ютерний набір, комп'ютерна верстка
та макетування: *Ігор Лиман, Володимир Чоп*

Формат 60x84 1/16. Гарн. Таймс.
Папір офсетний.
Умов. друк. арк. 6,1.

Надруковано з готового оригінал-макету